

FALE ALEA 'O TONGA

KO E

LEKOOTI

'O E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI

MEMIPA 'O E

FALE ALEA 'O TONGA

Fika : 14/2010

'Aho: Tusite ko hono 22 'o Sune, 2010

Fai 'i Nuku'alofa. Tongatapu

HOKOHOKO

Lotu mo e Tali ui 1 - 2

Feme'a'aki he Patiseti 3 - 36

Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Aho 22 Sune,2010

Taimi – 130-215 efiafi

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. (‘Eiki Nopele Tu’ilakepa)

‘Eiki Sea: Mou me’a hifo ki lalo, kole ki he Punake ke fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Na’e kau katoa ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko e lava ia ‘a e Lotu ki he efiafi ni.)

‘Eiki Sea: Kalake kataki kae fai ‘etau taliui.

Kalake: Tapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu ki he ‘Eiki Palemia mo e Hou’eiki Minisita ‘o e Kalauni, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nopele, tapu ki he kau fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘ataa mo au ke fakahoko ‘a e Ui ‘o e Fale ki he efiafi ni.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga:

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa - Fakafofonga Nopele Fika 1, Vava’u

Hou’eiki Minisita ‘o e Kalauni:

‘Eiki Palemia	-	Dr. Feleti Sevele
‘Eiki Tokoni Palemia	-	Dr. Viliami Tau Tangi
‘Eiki Minisita Fonua, Savea & Koloa Fakaenatula	-	Tuita
‘Eiki Minisita Ako	-	Dr. Rev. Tevita Hala Palefau
‘Eiki Minisita To’utupu, Ako Ngaue, & Sipoti	-	Tu’ivakano
‘Eiki Minisita Ngaue, Malini & Fefononga’aki	-	Nuku
‘Eiki Minisita Takimamata	-	Fineasi Funaki
‘Eiki Minisita Pa’anga	-	Afu’alo Matoto
‘Eiki Minisita Fefakatau’aki & Ngaahi Ngaue’anga	-	Lisiate ‘Alokeita ‘Akolo
‘Eiki Minisita Ngoue, Vaotātā & Toutai	-	Pilini Tu’ipelehake
‘Eiki Minisita Fetu’utaki & Ma’u’anga Fakamatala	-	‘Eseta Fuafolau V. Fulivai Fusitu’a
‘Eiki Minisita ‘Atakai	-	Ma’afu Tukui’aulahi
‘Eiki Minisita Tanaki Pa’anga Hu Mai	-	Sione Teisina Fuko
‘Eiki Minisita Lao	-	Samui Kuita Vaipulu
‘Eiki Kovana Ha’apai	-	Havea Tu’iha’angana

Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopele:

'Eiki Paloni Fielakepa	-	Fakafofonga Nopele fika 1, Tongatapu
'Eiki Nopele Vaha'i	-	Fakafofonga Nopele fika 2, Tongatapu
'Eiki Nopele Fulivai	-	Fakafofonga Nopele fika 2, Vava'u
'Eiki Nopele Tu'iha'ateiho	-	Fakafofonga Nopele fika 1, Ha'apai
'Eiki Nopele Fakafanua	-	Fakafofonga Nopele fika 2, Ha'apai
'Eiki Nopele Lasike	-	Fakafofonga Nopele Vahefonua 'Eua
'Eiki Nopele Tangipa	-	Fakafofonga Nopele Ongongongoni

Kau Fakafofonga 'o e Kakai:

Samuela 'Akilisi Pohiva	-	Fakafofonga Kakai fika 1, Tongatapu
'Isileli Pulu	-	Fakafofonga Kakai fika 2, Tongatapu
William Clive Edwards	-	Fakafofonga Kakai fika 3, Tongatapu
'Etuata Lavulavu	-	Fakafofonga Kakai fika 1, Vava'u
'Uliti Uata	-	Fakafofonga Kakai fika 1, Ha'apai
Sunia Manu Fili	-	Fakafofonga Kakai Vahefonua 'Eua
Sione Feingatau 'Iloa	-	Fakafofonga Kakai Ongongongoni

Kalake: 'Eiki Sea, kau toe fakaongoange mu'a.

'Eiki Sea: Lelei Kalake.

Kalake: 'Eiki Minisita Fonua & Savea, 'Eiki Minisita Ako, 'Eiki Minisita Takimamata, 'Eiki Minisita Ngoue, 'Eiki Minisita Ma'u'anga Fakamatala, 'Eiki Nopele Vaha'i, 'Eiki Nopele Fulivai, 'Isileli Pulu, William Clive Edwards. 'Eiki Sea 'oku poaki mai 'a e fakafofonga fika 2 'o Tongatapu, 'Isileli Pulu, poaki mai mo William Clive Edwards 'oku me'a tomui mai, pea ko e toenga 'o e Hou'eiki Memipa 'oku 'iai 'a e tui 'oku nau me'a tomui mai pe, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palemia, 'uma'aa 'ae Hou'eiki Minisita, pehee foki fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopele, pea 'oatu mo e fakatapu ki he Kau fakafofonga 'o e Kakai pehee ki he 'etau kau ngaue.

Mālō mu'a Hou'eiki ho'o mou laumalie ki he efiafi ni, kei laumalie lelei pe 'Eiki Palemia 'uma'aa 'a e Hou'eiki, pea neongo 'oku 'iai pe ni'ihini 'o e Hou'eiki Memipa 'oku 'ikai ke nau me'a heni, koe'uhi ko e ngaahi fatongia faka famili, pea mahino 'oku nau me'a atu 'i he ngaahi fatongia 'o e Fonua, pea mo e ngaahi fatongia kehekehe pe. 'Oku tau fakafeta'i pe ko e kei Lakofie lelei pe 'a Siosaia Tupou V, kei vilingia pe fuka 'i Pangai, kei lelei pe Kakai 'o e Fonua.

Hangee pe 'oku mou mea'i Hou'eiki na'e toloi mai 'etau ngaue mei 'aneuhu ki he efiafi koe'uhi ko e fatongia ma'ae Kakai 'o e Fonua. 'Oku pehee pe 'a e anga 'o e too kakapu 'o e matangi 'o e folau 'oku fai 'i he ta'u faka koloa ko'eni 'o e 2010, pea 'oku 'iai pe 'a e taimi 'oku fiema'u ai kitautolu pehee ki he 'Eiki Palemia pea mo kitautolu kotoape 'i he fale ni.

Hou'eiki ko e fakamanatu atu pe ke mou mea'i 'a e anga 'etau ngaue, pea mahalo 'oku 'ikai ke toe 'iai ha me'a fo'ou ia, pea hangee ko ia kuo mou mea'i, 'aia ko e pau ko e mahina ko Sune ko e teuteu 'a e pa'anga lahi faufauaa ke fakahoko 'i he fale ni kae lava ke tukuange atu ki he kakai 'o e fonua 'aia 'oku nau tatali mai ki ai 'a e kakai.

Hou'eiki ko e fakamanatu atu pe 'etau ngaue, mahalo ko e kau fakafofonga pe 'o e kakai, 'oku fai pe 'a e kole atu pe ke 'oua 'e toe fefokifoki 'aki koe'uhi pe ko 'etau tu'utu'uni foki ia ka 'iai ha me'a tatau 'oku 'i he motu'a ni mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ke ta'ofi kae lava ke ngaholo 'etau ngaue kimu'a.

Hou'eiki 'oku toe pe 'a e 'aho ni, Tu'apulelulu, Monite, mo e Tusite, pea ko e lava lelei ia 'etau ngaue., pea 'oku taimi lahi 'aupito 'aupito. Ko 'etau Patiseti 'a tautolu mo e 'Esitimeti ko e fu'u me'a anga maheni ia 'i he ta'u kotoape, pea 'oku 'osi maheni pe 'a e Hou'eiki pea mo e anga hono ngaue'aki 'a e Patiseti. 'Oku toe 'iai ha taha 'oku 'iai ha me'a 'oku tokanga kiai, kimu'a pea tau liliu 'o Komiti Kakato, mahalo 'oku toka malie pe me'a hono kotoa. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a 'anga, 'Eiki Nopele Lasike)

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō. Malo mu'a 'a e Laumalie 'a e 'Eiki Palemia pehee ki he Tokoni Palemia mo e Hou'eiki Minisita 'o 'Ene 'Afio, pehee ki he 'Eiki Kovana, mo e Hou'eiki Nopele 'uma'aa 'a e Kau Fakafofonga 'o e Kakai 'o e fonua.

Hangee ko e me'a ko ia kuo me'a kiai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'oku tau kei hoko atu pe 'i he Fakamatala Budget Statement, pea ke mou fakamolemole pe Hou'eiki, hangee ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Sea, 'oua 'e toe fefokifoki'aki ka tau vavevave pe, ka 'oku 'iai pe 'eku falala ko e ki'i Patiseti ko'eni 'e vave 'aupito 'aupito pe ia, hangee ko 'ene me'a 'anenai ko e me'a angamaheni pe ko e kumi pe mata'i fika 'o liliu leka holo pe pea feinga'i pe ke fakafiemalie ki he ngaahi Potungae ke lava 'o fai honau ngaahi fatongia. Koia ai Hou'eiki ko ia 'oku ongo'i faingata'a'ia pea kataki 'o ki'i fakama'ama'a atu, pea kataki 'o faka'osi'osi mai 'a e me'a 'a e fakafofonga Kakai 'o Ha'apai, 'osi ko ia pea hoko mai 'a e Fakafofonga Niua, pea hoko mai 'a e Fakafofonga Vava'u, pea tau hoko hoko atu ai, kae tukukehe pe Hou'eiki Nopele, koia Hou'eiki Nopele ha taimi pe 'oku 'iai ha me'a 'oku mou fie me'a kiai 'oku 'ataa 'aupito pe ia. Mālō 'aupito Hou'eiki. Me'a mai Fakafofonga Fika 1 'o e Kakai 'o Ha'apai.

'Ulitu Uata: Tapu atu ki he 'Eiki Sea pehee ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea, teu feinga pe keu fakama'ala'ala atu mo fakaiiki atu 'eku malanga ko ia na'e fai ki mu'a atu, felave'i pea mo e ngaue 'a e Pangikee ki he tupu kuo hilifaki mai ki he kau noo, pea mo e founa hono totongi.

Sea 'i he peesi 18, 6.1, ko e noo ki he Sekitoa Taautaha. 'Oku 'osi mahino pe 'i heni 'ene holo 'aki 'a e peseti 'e 12.9, pea peseti 'e 19.3, 'aia 'oku talamai pe 'i he fakamatala ko e 'uhinga he 'oku hanga 'e he Pangikee 'o fakamalohi'i ange hono screen 'o e noo, pea 'oku tonu pe Pangikee ia he ko hono fatongia ia 'o'ona kene fai 'a e ngaahi me'a ko ia, pea ke fakapapau'i ko e ngaahi noo ko ia 'oku ne 'oatu ki ha taha ke lava 'o totongi fakafoki mai.

Sea ko e me'a 'oku ou fakamalanga ai 'i he me'a ko'eni ko e me'a totonu pe ia na'e tonu ke fai 'e he Pangikee 'i he ngaahi ta'u ko'eni kuo hili, pea na'e vaivai 'enau ngaue 'o makatu'unga ai 'a e lahi pehe 'a e noo na'e tuku atu ki tu'a, pea 'ikai ke totongi mai, pea kuo uesia ai 'etau tu'unga faka'ikonomika 'o lahi 'aupito. Na'a ku lave 'Eiki Sea ki he noo na'e fai 'e he tokotaha pisinisi muli na'e 'i heni, fe'unga mo e 10 miliona, pea kuo puke 'ehe Pangikee ia 'a 'ene ngaahi naunau mo e me'a, pea 'oku kei mo'ui pe 'a e fo'i 10 miliona ia, 'aia 'oku kau ia 'i hono fakavaivai'i 'a 'etau pa'anga faka katoa.

'Oku 'iai 'a e hotele 'e taha Sea 'oku tu'u 'i he tu'akolo 'o Sopus, na'e 'ikai ke lava 'o totongi mo ia, pea kuo fakatau ki he Pule'anga 'aki 'a e dola 'e 1 'a e hotele katoa, pea 'oku sai pe fakatau ia 'oku fa'ielihia pe 'a e Pangikee ia mo e tokotaha 'oku 'a'ana, ka ko e me'a koe ki he fo'i noo koia na'e'omai 'o langa 'aki 'a e hotele 'oku kei mo'ui pe ia. Ko e taha ia 'i he ngaahi me'a 'oku ne fakavaivai'i 'etau ngaahi fengaue'aki faka pangikee pea hanga leva 'e he Pangikee 'i he taimi ni 'o fakafefeka 'a 'ene screen ko ia 'a e ngaahi noo, pea 'oku 'ikai ke fakalahi ia 'e nautolu he 'oku tonu pe kinautolu.

Sea ka 'oku ou fie to'o pe 'a e me'a ko'eni 'i he peesi koe hono hoko 'i he peesi hono hoko, mei Sanuali 2010, na'e totongi ai 'e he Pangikee Pule 'a e tupu peseti 'e 1%, ko e palanisi 'o e ngaahi account ngaue 'a e ngaahi Pangikee 'oku laka hake'i he pa'anga 'e 1 miliona, kae malava ke holo 'a e totongi tupu 'a e ngaahi noo 'a e ngaahi Pangikee, 'aia ko e ngaue ia na'e fai 'e he 'etau Pangikee Pule Sea, na'a ne hanga 'o totongi atu 'a e peseti 'e 1, pea ko hono fakapa'anga Sea ko e 1 miliona, pea koe pa'anga lahi 'eni hono hanga 'e he 'etau Pangikee Pule 'o totongi atu ki he ngaahi Pangikee koe'uhi kae lava ke fakasi'isi'i 'enau tupu ke tokoni pea lava 'o noo 'a e kakai.

'Eiki Sea, na'a ku ki'i lave kiai'i he 'ahoo ka na'e fakavavevave 'eku lave ki ai ka na'e 'ikai ke fu'u mahino, ko e me'a koe 'oku 'omai 'e he Pangikee Komesiale, ko e peseti'e 0.25% 'oku ne fakafetongi mai 'aki 'a e fo'i tokoni ko'eni 'oku fai 'e he Pangike Pule, 'ikaike 'iai hano mavivi 'e taha 'a e ki'i me'a koia 'oku foaki mai 'e he Pangikee Fakakomesiale kihe noo, pea ko e me'a na'a ku taukave'i koia 'i he 'aho Sea, me'a nii he'ikai ke tuku pe 'e he Pule'anga ia 'a e ngaahi Pangikee fakakomesiale ke nau tau'ataina pehe ni pe, 'ikai ke 'iai ha policy fe'unga kene hanga 'o fakaafe'i kinautolu pe tu'utu'uni kinautolu ki ha me'a ke nau muimui ki ai, ko 'ene tu'u koia 'i he taimi ni 'Eiki Sea 'i he fakamatala ko'eni 'i he Patiseti 'e Minisita, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 51 miliona 'oku pukepuke 'e he ngaahi Pangikee ke noo atu ki he kakai, ka 'oku 'ikai ha taha ia 'e 'alu 'o noo, pea ko e ni'ihi koe 'oku nau oo 'o noo, 'oku 'ikai ke hanga 'e he Pangike 'o tali koe'uhi ko e 'ikai ke fe'unga 'enau ngaahi koloa malu'i mo e ngaahi me'a.

Psea 'i he 'ene pehee leva 'oku tu'uma'u 'a e fefusiaki ko'eni 'oku 'ikai ke toe nga'unu ha me'ake ki'i fakalaka ki mu'a, tafa'aki langa mo e tafa'aki kehe kehe 'oku tu'uma'u 'aupito 'i he taimi ni. 'Ihe 'ene pehee 'Eiki Sea ko e me'a ia na'a ku fakamalanga'i 'i he 'aho ko e fatongia ia 'o e Pule'anga kae tautefito ki he Minisita Pa'anga, ke nau 'ofa mai 'o fa'ufa'u ha tu'utu'uni 'oku ki'i fekefeka ange. Pea kia te au 'oku fakangali vale 'Eiki Sea, ke lolotonga 'a e faingata'a'ia fakapa'anga 'a e fonua, pea lolotonga 'a e taimi ke nga'unu mai 'a e ngaahi Pangikee ke tokoni'i 'a e tu'unga faka'ikonomika 'o e fonua, 'oku nau kei fusi a'u pe 'e nautolu ia 'enau tupu mo 'enau totongi tupu ki he noo ki he taupotu taha.

Na'e 'iai 'a e lave 'a e Minisita Pa'anga na'a ne pehee 'oku 'iai 'a e ngaahi noo 'e ni'ihii 'oku peseti 'e 11%, ngaahi noo 'e ni'ihii peseti 'e 12.9%. Sea ko e me'a anga maheni pe ia talu mei tuai, ka 'oku 'iai ha customer 'e lelei kihe Pangikee 'e lava pe kene alea mo ia ke 'alu hifo pe ke peseti 'e 10% pe peseti 'e 9%, ka ko e shilling koe 'o e tupu 'oku 'ikai ke 'iai ha tu'utu'uni ia ki ai ke fakangata.

Na'a ku lave 'i he 'aho 'Eiki Sea ki he totongi koe 'e he Pangikee atu ki tu'a 'a e ngaahi fakahuu pa'anga, na'e holo hifo mei he 10.6 'alu hifo 'i Fepueli 2009 'o peseti 'e 6.3, holo aipe 'o holo aipe 'o a'u mai ki Fepueli 'o e ta'u ni, 4.5. Pea 'i he 'aho 1 'o Sune 'o e ta'u ni toe holo hifo 'o peseti 'e 3.5 kae kei nofo pe 'i 'olunga 'a e tupu koe 'oku 'eke' i ki ha ni'ihii 'e noo meia tekinautolu.

'I he 'ene pehee 'Eiki Sea, 'uluaki, 'oku hanga 'e he founga ko'eni 'oku fai 'e he Pangikee 'o fakaloto si'i 'a e kakai ke to'o 'enau pa'anga 'oku fakahuu 'i Tonga ni, kapau 'e fekumi kiha fonua kapau 'e lava 'o ma'u ai ha'a nau tupu mahalo 'oku sai ange ia. Ko e taimi 'oku to'o ai 'a e pa'anga pehee 'Eiki Sea 'o 'alu 'oku holo 'etau pa'anga fefakatau'aki mo muli, holo mo 'etau pa'anga malu' i 'oku toe vaivaiange ai 'etau tu'unga faka'ikonomika.

Ko e 'uhinga 'anga ia 'Eiki Sea na'e ki'i malohi ai 'eku fakahoha'a atu 'i he 'aho fekau'aki mo e Minisita Pa'anga, kataki mo ho'o kau tama ko'ena ho'o ngaahi Seniale koia 'i Falepa'anga, mou fa'ufa'u ha tu'utu'uni 'e fakapotopoto pe ki he Pangikee, ke tokoni ki he kakai mo e fonua kae lava ke 'iai ha ki'i nga'unu si'i, kapau 'e 'alu pe aa 'a e noo 'Eiki Sea 'o tu'uma'u 'oua na'a toe 'alu hake 'oua na'a toe 'alu hifo, ko 'ene tu'u 'ana 'i he taimi ni, 'oku 'iai 'a e faka'ilonga ia 'oku tu'u 'ihe tu'unga fakatu'utamaki, holo holo pe, a'u mai 'eni ki he taimi ni 'i he fakamatala koe 'aia ko Fepueli ia 'o e ta'u ni, peseti 'e 19.3 'a e holo 'a e noo 'a e kakai, pea ko e fu'u lau miliona ia.

'I he 'ene pehee 'oku 'ikai ke'iai ha fakatu'umelie ki ha tu'unga 'oku fai ha fa'ufa'u mo ha langalanga ngaue 'oku 'asi mai mei he fa'u tu'utu'uni mo e fa'u policy 'a e pule'anga ke ngaue'aki 'e he ngaahi Pangikee.

Ko e me'a pe ia pea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he Minisita Pa'agna, malohi 'eku lea 'i he 'ahoo pe na'a ne pehe ku ou tukuaki' i ia, ka ko e 'uhinga ko 'eku mateaki' i 'aupito 'a e me'a ko'eni, pea na'a ke mea' i pe ko au na'a ku toutou feinga ki me'a ke ui 'a e fakataha 'a e Komiti Pa'anga pea na'a ke Sea ai, pea na'a ku feinga' i atu pe 'e au ke faifai pea tali 'e he ngaahi Pangikee, ha'u'a e kau Pule 'o e ngaahi Pangikee heni 'o mau fakataha, 'o kau pe ki he me'a ko'eni 'oku ou malanga ai, 'osi pe 'enau 'io, 'io mai 'oku tonu pe 'a e ngaahi fakamatala mo e me'a, pea nau foki pe 'ikai ke toe 'iai ha me'a ia 'e fai ko e me'a tatau pe. He na'e fai 'a e fetokai'aki he 'oku 'ikai ke tonu ke fa'u ha policy ia ke fakamalohi' i 'aki 'a e Pangikee ke ne fai ha fa'ahinga me'a ka 'oku fai 'a e fetokoni'aki mo e fetokai'aki fakangaue, pea 'oku pehee 'e hanga 'e he ngaahi Pangikee 'o toka' i 'a e fakataha na'e fai 'e he Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea, he na'e Sea ai 'a e Minisita Pa'anga ke nau ki'i fanongo mai ki he kole ko ia na'a mau fai, pea nau fai ha tokoni, a'u mai ki he 'aho ni 'oku ou kei tu'uma'u pe.

Ko e ki'i fakamalanga ia 'oku 'oatu kae kole pe kihe Minisita Pa'anga kapau 'e toki fai ha'ane fakamatala ki ai, ka 'oku ou kole pe ke 'oua 'e toe ngaue'aki 'a e fo'i me'a ko'eni ko e...'oku fakatokanga'i pe, tau ki'i hiki hake mei he fakatokanga'i 'o fai ha ngaue ki ai, mālō.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito fakafofonga fika 1 'o Ha'apai. Fakafofonga, kataki kae me'a mai ai leva 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga, kake toki hoko atu.

'Eiki Minisita Pa'anga: Fakamālō atu 'Eiki Sea. Kole keu fakatapu atu ki he Feitu'u na 'uma'aa 'a e Komiti Kakato ho fale, kau ki'i lave atu pe ki he me'a 'a e fakafofonga fika 2 ko'eni mei Ha'apai.

Sea ko e me'a tatau pe 'eni ia na'e 'osi 'ohake 'i he uike kuo 'osi 'e he fakafofonga ko'eni pea 'oku mahalo 'oku toe loto pe ke toe 'ohake 'a e me'a tatau. Sea, ko e ki'i fakatonutonu pe 'a e me'a koia 'a e fakafofonga 'o pehee 'oku totongi 'e he Pangikee Pule 'a e 1 miliona kihe ngaahi Pangike. Sea, 'oku 'ikai ke totongi ia 'e he Pangikee Pule ha 1 miliona ki he ngaahi Pangike. Ko e me'a ko ia 'oku fai 'e he Pangikee Pule, kapau 'e lahi 'ihe 1 miliona 'a e pa'anga koe 'i he Pangikee 'a e ngaahi Pangikee pe ko e Pangikee 'e taha, pea 'e hanga leva 'e he Pangike Pule 'o totongi 'a e interest 'i he pa'anga ko ia koia 'oku laka 'i he 1 miliona, ka ko e pa'anga foki'eni ia'oku fai'aki 'enau ngaue faka'aho koe 'i he Pangike Pule, ka laka leva 'i he 1 miliona pea 'e lava lava ke totongi ai 'a e interest 'i he Pangike Pule ki he Pangike ko ia.

Ko e me'a ko'eni fekau'aki koe pea mo e pehee koe 'oku kei nofo pe 'a e ngaahi noo palopalema ko e ngaahi noo ta'e totongi 'i he ngaahi tohi 'a e ngaahi Pangike. Sea ko e anga maheni 'i he ngaue 'a e ngaahi Pangikee ko 'ene faingamalie pe pea 'oku pau leva ke nau hanga 'e nautolu 'o 'omi pe ko e 'ai 'a e provision 'aia ko e pa'anga ia 'oku to'o ia mei he tupu koe 'a e Pangikee pea kapau 'oku 'ikai ke 'iai ha tupu pea to'o ia mei he sino'i pa'anga koia 'a e Pangikee ko e 'uhinga ke ne hanga 'o tapuni 'a e ngaahi noo palopalema koia 'oku 'ikai ke lava ko ia 'o totongi.

Pea 'oku 'ikai ke 'iai ha Pangike ia 'e taumu'a ke ta'e totongi ha noo fuoloa pea nofo aipe 'a e mo'ua ko ia 'i he 'ene tohi, ko 'ene mahino pe ki ai he 'ikai ke toe lava 'o totongi, kuopau leva kene hanga 'e ia 'o tamate'i pe ko e fakapekia 'a e noo ko ia ki he founa 'oku ou lave koia ki ai, ko hono 'omai ha pa'anga mei he tupu ke tamate'i 'aki peko e fakapekia 'aki 'a e noo palopalema ko ia, pea ka 'ikai ko 'omai mei he sino'i pa'anga. Kapau leva 'oku pehee, 'e holo leva 'a e lahi koia 'o e sino'i pa'anga koe 'a e Pangike ko ia, pea kuo 'osi hoko 'eni ia 'i he ongo Pangike lolotonga 'i he ngaahi noo palopalema koe 'i he taimi ni, ka 'oku 'iai foki 'a e tu'utu'uni ia 'a e Pangike Pule ki he lahi 'o e sino'i pa'anga koe pe ko e capital kuopau ke tauhi 'e he Pangike takitaha ke fai'aki 'enau ngaue, pea ko 'ene holo koe ki lalo 'i he tu'utu'uni ko ia, kupau leva ke toe 'omai ha pa'anga ia mei he kau ma'u 'inasi ke fakapa'anga 'aki pe ko e feinga'i ke 'ohake 'a e tu'unga koe 'oku 'iai 'a e sino'i pa'anga ke 'i 'olunga 'i he tu'utu'uni koe 'oku 'omai mei he Pangike Pule. 'Aia ko e me'a ia 'oku 'osi fai ia 'e he ongo Pangike lalahi koe 'i Tonga ni 'i he taimi ni.

Ko e me'a koe 'oku tokanga koe ki ai'a e fakafofonga fekau'aki koe pea mo e holoki 'o e totongi tupu koe 'i he ngaahi noo, 'oku fai 'a e feinga ki ai, pea ko e hili koe 'a e alea koe 'i he Fale Alea 'i he uike kuo 'osi 'aia na'e 'ohake aipe 'e he fakafofonga 'a e me'a ko'eni, pea

‘oku ‘osi fai ‘a e fetu’utaki ‘ehe Pangike Pule ki he ngaahi Pangike ke fai ha ngaue ‘i he vave taha ‘o fekau’aki pea mo e feinga’i ke holoki hifo ‘enau totongi tupu, ‘aia ko e hili ia ‘o e ‘ohake ‘o e me’a ko’eni ‘i he uike kuo ‘osi.

Ko e me’a koe ‘oku tokanga kiai ‘a e fakafofonga ‘o fekau’aki koe pea mo e pehee koe na’a ‘ave ‘e he kakai ki muli ‘enau pa’anga koe ‘uhinga ko e ma’ulalo ‘a e totongi tupu. Ko e me’a pe ia ‘e lava ke hoko, ka ko e ‘uhinga foki ‘oku ‘iai ‘a e Lao mo e tu’utu’uni fekau’aki mo e pa’anga pea ‘oku ki’i faingata’a leva ke ‘ave ‘a e pa’anga ko’eni mei Tonga ni ki muli. Ko e me’a koia ‘oku hoko ko hono ‘omi koe ‘a e pa’anga koe ki Tonga ni koe ke ‘inivesi ‘i Tonga ni ‘e ki’i faingata’a ia, ko e ‘uhinga ‘okapau he’ikai ke ‘iai ha ngaahi ngaue lelei ke ma’u ai ha tupu fe’unga, pea toe fakataha ia pea mo e ma’ulalo koia ‘o e totongi deposit, pe ko e totongi fakahuu pa’anga koe ‘i he ngaahi Pangike, ka ‘oku fai ‘a e ngaue ki he ngaahi me’a katoa ko’eni, ko e ‘uhinga fakataha pe mo e feinga’i ke ngaue fakataha mo e ngaahi Pangike ke vave vave mai ‘enau ngaue mai, ko e ‘uhinga kae lava ke nga’unu ‘a e ngaahi noo ki mu’a pea ‘ikaike ngata ai, ka ko e nga’unu koia ‘a e ngaahi noo ko e kau aipe ki he tokoni ki hono fakahuu mai ‘a e pa’anga ki he ngaahi Pangikee ki he ‘ekonomika koe ‘a e fonua, pe ko e economy ‘a e fonua, kae lava ke toe vilo ange ‘a e pa’anga koe’ni ke fakatupu ‘aki ha ngaahi ngaue mo ha ngaahi ma’u’anga pa’anga fo’ou.

‘Uliti Uata: ‘Eiki Minisita Pa’anga kau toe ‘ai atu mu’a ‘a e me’a ko’eni na’a ngalo ‘iate au ke ke tali fakataha mai pe. ‘Oku ‘iai ‘a e me’a ‘e taha na’e kau ‘i he ‘eku malanga ‘i he uike kuo ‘osi ‘a e fekau’aki mo hono fakaloto si’i ‘a e kakai ke fakahuu pa’anga ‘i Tonga ni, ko e tukuhau koia ‘a e Pule’anga ‘a ‘eni ‘oku hili ki he tupu koe ‘o e ngaahi fakahuu pa’anga ko e peseti ‘e 10, na’e peseti foki ‘e 3, pea mou hiki hake ‘o peseti ‘e 10, ko ‘eku ‘ai atu pe ke ke ‘ai mai angee ho’o me’a atu pe kuo mou fai ha ngaue ki he me’a ko ia, pe ‘oku ‘ikai.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea, ‘ikai ke ‘ilo’i pe ko e fiema’u ‘e he fakafofonga keu fakamatala tu’o fiha ange ki ai ‘a e me’a ko’eni, he na’a ku ‘osi ‘ohake pe peau fakamatala ange pe hono ‘uhinga.

‘Uliti Uata: ‘Oku ‘ikai keu fiema’u keke fakamatala mai, ko ‘eku fiema’u pe ko e haa ‘a e ngaue kuo mou fai ki ai?

‘Eiki Minisita Pa’anga: Ko e me’a koe na’a ku fakamatala atu ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke fai ha ngaue ia ki ai he ‘oku lolotonga tonu pe me’aia ko ia, mālō fakafofonga.

‘Uliti Uata: Sea, kapau ko ho’o ‘atunga ee Minisita Pa’anga ko koe ‘oku ‘ikai teke fai ha ngaue ki he me’a mahu’inga ko’eni ‘oku mau ‘oatu, pea hei’ilo koe pe ko e haa ‘a e me’a ‘oku ke kei tangutu ai ‘i he sea ko’ena.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘E fakafofonga, kataki fakamolemole ‘o faka’ata’ataa mei ai.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea, ‘oku ‘ikai ke’uhinga ‘a e fiema’u ia ‘a e fakafofonga ke ne hanga ‘e ia ‘o teke ‘a e me’a ko’eni ‘oku fai hono vakai’i pea ‘oku fakatokanga’i ‘oku totonu pe me’a ko ia, mālō Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. Me’a mai’a e fakafofonga ‘o e kakai ‘o Niuā.

Sione Feingatau ‘Iloa: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu kihe Hou’eiki ‘oe Komiti kae ‘omai mu’a ‘a e ki’i fo’i faingamalie ko’eni ke fai atu aipe ha ki’i fakahoha’a felave’i pea mo e fakamatala Patiseti ko’eni ‘oku fai kiai’a e feme’a’aki ai ho fale ‘eiki ni.

Sea, ‘i he te’eki ai ke fai ‘a e fakahoha’a ‘oku ongo’i lahi ‘e he motu’a ni koe’uhi ko e taimi lahi ho fale ‘oku fai pe ‘a e hoha’a pea mo e ngalingali kuo fai hano fetukuaki ‘aki koe’uhi ko e fatongia pea mo e ngaue. Pea ko e taimi koe ‘oku lava hake ai ‘a e motu’a ni ke fai ha fakahoha’a ‘oku ‘iai ‘a e ongo’i lahi ‘e Sea koe’uhi koe lave’i ‘e he mot’u’a ni ko e tu’u pe ‘a e motu’a ni ia ‘o fai atu pe ha ki’i fakahoha’a moluu pe ki he Feitu’u na mo e Hou’eiki.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Ai pe mo ki’i fekefeka kae tuku ‘a e fakamolū ia.

Sione Feingatau ‘Iloa: Pea ko ia ‘oku ou fakamolemole atu Sea, ‘oku ou lave’i pe ko e taha ‘o e ngaue mahu’inga ‘eni ‘oku fai ‘e he fale ‘eiki, pea ‘oku tuku telinga mai ‘a e kakai ‘o e fonua ke fai mo fakakakato ‘a e fatongia ni koe’uhi ‘oku faka’amu ke lava ho tau fatongia koia ‘i heni pea ‘oku ou fakamolemole atu Sea, na’a ngali kuo fai atu ha fakalōloa pea meihe ‘emau tepile.

Kae tuku pe mu’a ‘a e ki’i faingamalie ko’eni keu toe ki’i fakahoha’a atu pe ‘i he me’ana’a ku fakahoha’a atu ai ‘i he uike kuo ‘osi. Sea, ko e ‘aho ni ‘oku ‘iai ‘a e me’a lalahi ‘e 3 ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni, pea ko e kongā ‘uluaki, na’a ku fakahoha’a ‘i he uikekuo ‘osi ‘o poupou ki he me’a ko ia na’e me’a kiai ‘a e fakafofonga fika 1 ‘o Ha’apai, mahino ki he motu’a ni ko e taha ‘eni ‘i he ngaahi ‘uhinga ‘oku too lalo ai ‘etau tu’unga faka’ikonomika ko hono fakangatangata koia’e he ngaahi Pangikee ‘enau ngaahi no kihe ngaahi pisinisi taautaha mo e kakai ‘oe fonua. ‘Oku ‘ikai ke ngata ai ko e holo ko ia ‘a e lii pa’anga hotau kainga mei muli.

Pea na’a ku toe lave ‘i he uike kuo ‘osi Sea, ki he fakamatala Patiseti....

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea toe ki’i fakatonutonu atu pe ‘a e fakafofonga.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ee fakafofonga.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Ko e ‘uhinga ko e fakamahino pe ‘oku ‘ikai ke fakangatangata ‘e he ngaahi Pangikee ia ‘enau noo. ‘Oku fiema’u ‘enautolu ‘a e noo, ka ko e fa’ahinga koe ‘oku lava koia ke nau a’u ki he tu’unga koe ‘oku fiema’u ‘ehe Pangikee ko e palopalema ia, mālō Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisita. Fakafofonga ‘oku ‘ataa pe noo ia ki ha taha pe, ka kuopau pe ke ke fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e Pangikee pea toki fakahaa mai leva ‘e he Pangikee kia koe pea toki ‘oatu ha’o ki’i noo.

Sione Feingatapu ‘Iloa: Sea fakamolemole atu. ‘Oku ou tui pe na’e ki’i fehalaaki ‘eku fakahoha’a, ‘oku fakangatangata ‘ehe ngaahi Pangikee ‘a e ngaahi noo koe’uhi ko e lahi ‘a e ngaahi palopalema ‘a e ngaahi pisinisi ke taa fakafoki ‘a e ngaahi noo.

Na'a ku toe fakahoha'a 'Eiki Sea 'oku si'isi'i 'ene 'asi 'i he fakamatala patiseti ko'eni 'a e lave 'a e fakamatala patiseti ki ha ngaahi founa 'e lava ke ta'ofi 'aki 'a e palopalema ko'eni 'a e holo 'a e lii pa'anga, pea mo e fakangatangata 'e he ngaahi Pangikee 'a e ngaahi...Sea, na'e me'a mai 'e he Minisita Pa'anga 'i he uike kuo 'osi ko e taha ia 'ihe fatongia 'o e Pule'anga ko e tokanga'i 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga, pe 'oku ui fakapapalangi koe regulator, pea 'oku fakamo'oni ki ai 'a e motu'a ni Sea ko e mo'oni he mo'oni 'oku pehee 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ko hono tokanga'i pe 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga pea toki tuku atu ia ki hemaketi ke nau tataki 'e nautolu 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga ko ia.

Pea 'oku hanga 'e he motu'a ni Sea 'o fakatokanga'i 'oku 'ikai ke ngaue 'a e ivi ngaue 'o e maketi pea ko e tui koia 'a e motu'a ni Sea, 'i he 'ene 'ikai ke ngaue ko ia 'oku 'ikai leva ke vilo ai 'a e pa'anga, pea tuku meihe 'ene 'ikaikave vilo 'a e pa'anga 'oku 'iai 'a e faka'amu 'oku totonu ke pule'i mo fakapotopoto 'a hono totongi 'a e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi noo ko'eni, hangee ko e me'a koia na'e me'a kiai 'a e fakafofonga fika 1, Sea, 'oku tu'u 'a e pa'anga ke fakahoko 'aki'a e ngaue, pea 'oku 'iai 'a e palopalema 'oku hoko, pea ko e lave'i koe 'e he motu'a ni Sea ko e ngaahi fonua koia 'i muli, ko e ngaahi fonua koia 'i muli ko e 'ikai pe ke ngaue lelei 'a e misini faka 'ikonomika, ko e taha ia 'i he fatongia 'o e pule'anga kuo nau ala atu leva 'oku nau intervene 'a e pule'anga ke fakatonutonu 'a e ngaahi palopalema ko'eni 'oku hoko, pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, kuo 'osi taimi ke fai 'e he pule'anga ha ngaue ki he ngaahi Pangikee ko'eni, haa he fakamatala ko'eni 'i he fakamatala Patiseti 'a e konga 2 peesi 7, kamata ke kaka hake 'a e tu'unga faka'ikonomika koe 'a mamani, talu mei he konga 2 'o Siulai ki Tisema 'o e ta'u kuo 'osi, pea ko e lave'i koia 'e he motu'a ni na'e makatu'unga 'ene kamata ke kake ko'eni, ngaue 'a e ngaahi pule'anga ke fokotu'utu'u ha ngaahi ngaue fakapa'anga pea mo ha ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga ke tokoni'i 'aki 'a e ngaahi ngaue koe 'a e ngaahi Sekitoa taautaha.

Pea 'oku ou tui ko e taha ia 'i he ngaue 'oku totonu ke fakahoko 'e he pule'anga Sea ki he ngaahi noo ko'eni ki he ngaahi Pangikee ko'eni, pea 'ikai ke ngata ai, pea mo faka'ai'ai 'a e kakai 'o e fonua pea mo e ngaahi pisinisi taautaha ke lava ke fakahoko'a e ngaahi noo.

Sea na'e toe me'a 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga, fakamo'oni ki he 'eku fakahoha'a na'a ku fai 'i he uike kuo 'osi ko e taha ia 'i he palopalema 'oku hoko 'i he taimi ni ko e 'ikai ke'iai ha pa'anga, ka 'oku 'iai 'a e pa'anga ia'a e Pangike, 'ikai ke 'iai ha'a tau pa'anga, 'ikai ke 'iai ha pa'anga 'a e Pule'anga, ko e pa'anga 'oku nofo ia 'i he Pangike. Pea 'i he 'ene pehee Sea 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku 'ikai ha pa'anga pea he 'ikai ke tau toe afe kitautolu ia mei he fokotu'u koe 'oku ou fokotu'u atu Sea, faka'ataa 'a e ngaahi noo ki he ngaahi Pangike, kihe ngaahi pisinisi pea 'ikai ke ngata ai 'oange pe ha ngaahi tupu fe'unga fakafuofua ki he tu'unga ko'eni 'oku 'iai, he 'oku ou tui Sea, ko e taha ia 'i he fatongia 'o e ngaahi Pangikee kenau 'asses 'ae ngaahi noo, pea 'ikai ke ngata ai, ko honau fatongia 'e taha 'o e pule'anga ke nau hanga 'o anolaiso ha ngaahi founa ke lava ke tokoni 'a e ngaahi founa ko ia ke fili 'aki ke 'omai ha fakamole 'oku si'isi'i fe'unga pe 'o fe'unga mo e kakai 'o e fonua.

Pea 'ikai ko ia pe Sea, 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'ani 'i he houa ni, faka'amu pe ke fakalotolahi'i mo faka'ai'ai 'a e kakai ke nau noo fakaloto fonua, he 'oku ou tui ko eme'iaia 'e kake ai'a e tu'unga faka'ikonomika ko'eni, pea ko e lelei taha ia 'e lava ke ngaue'aki ka 'e makatu'unga 'a e ngaahi fakakaukau ko'eni Sea mei ha ngaue 'e fakahoko 'e he Pule'anga ki he

ngaahi Pangike ke tokoni'i 'aki kinautolu pea faka'ai'ai leva 'e he ngaahi founa ko ia ke fakahoko 'a e ngaahi noo 'a e kakai pea mo e ngaahi pisinisi Tonga.

Sea, 'oku ou tui pe kuo 'osi taimi ke ala 'a e Pule'anga 'i he taimini 'o fai ha ngaue, koe'uhi he 'oku 'iai 'a e palopalema ia 'oku hoko, 'oku 'iai'a e kakai ia 'oku kafo 'i he ngaahi ve'e hala, 'oku 'iai a e kakai ia 'oku nau faingata'a'ia fakapa'anga, 'oku 'iai 'a e kakai ia 'oku nau fiema'u 'e nautolu ha ngaahi tokoni fakavavevave kinautolu ke solova 'aki 'a e ngaahi palopalema ko'eni.

'Oku haa 'i he peesi 19 Sea, fakahoko 'ehe Pangikee Pule hangee ko e me'a na'e lave kiai 'a e fakafounga fika 1 'o Ha'apai, ongo me'a lalahi 'e 2, Fakamatala Patiseti, pea ko e ngaue koe na'e fakahoko 'ehe Pangike Pule, na'e fakatefito ia ke tokoni'i 'aki 'a e palopalema faka nooko'eni'a e ngaahi Pangike, pea 'oku 'asi 'i he peesi 19 Sea ko Sanuali 2010 na'e totongi ai 'e he Pangike Pule 'a e tupu peseti 'e 1 kihe palanisi 'o e account ngaue 'a e ngaahi Pangike.

Sea, ko e taumu'a 'a e ngaue ko'eni na'e fai 'e he Pangike Pule ke holoki ai 'a e totongi tupu mo faka'ai'ai 'a e ke malohi ange hono tuku atu 'a e ngaahi noo. Lave'i 'e he motu'a ni Sea hala'ataa pe ke fai 'a e ngaue ia ko ia, pea neongo 'oku 'asi 'i he tepile 9 na'e 'asi 'a e hiki hiki 'i he ngaue ko'eni mo e tu'utu'uni faka pangikee ko'eni ka 'oku toe fakamatala pe 'asi pe he kongu 2 'o e peesi 19 Sea, Ma'asi 2010 na'e toe holoki ai 'ehe Pangike Pule 'a e tupu ha Aleapau noo faka Pangikee faka loto fonua mei he peseti 'e 4.5 ke peseti 'e 1.9, fakataumu'a pe Sea ke faka'ai'ai 'aki 'a e ngaahi fe'e noo 'aki faka Pangikee ke toe lelei ange hono ngaahi service.

Sea, ko'ene mahino koe kihe motu'a ni Sea kuo fai 'a e ngaue 'a e Pangike Pule ke 'oatu ka 'oku hange hangee kiate au ki he motu'a ni 'oku kei fa'ifa'iteliha pe 'a e ngaahi Pangike ia 'i he fokotu'u 'enau ngaahi tupu 'a nautolu kihe ngaahi noo taautaha, pea 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e haa 'a e ngaue vave taha mo lelei taha 'e fai 'e he Pule'anga ki he...na'a kuo taimi ke hangee ko e me'a ko ia na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga, na'a kuo taimi ke fai 'enau ngaue faka regulator Sea, ke fai mo liliu he 'oku launga 'a e kakai 'o e fonua, pea 'ikai ke ngata ai 'oku lahi 'a e ngaahi fee 'oku totongi 'e he Pangike kia kinautolu, hilifaki mai 'e he Pangikee mo e ngaahi me'a kehekehe 'o tanaki pea 'oku ou tui 'Eiki Sea, 'oku tokolahi 'a e kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke nau a'usia na'a ko e 'uhinga ia 'oku si'i suffer ai 'a e kakai 'o e fonua 'i he noo ko'eni ko e lahi 'a e ngaahi palopalema ko'eni 'oku hoko 'i he ngaahi Pangike.

Teu 'oatu 'a e ki'i talanoa ko'eni 'Eiki Sea, ko e ki'i me'a na'e hoko 'i he ta'u 'e 5 ko'eni kuo hili, pea ko e talanoa mo'oni 'eni Sea, pea 'oku ou faka'amu pe....

'Eiki Minisita Lao: Kau ki'i tokoni atu. Tapu pe pea mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki 'o e Komiti, 'oku ou tui pe 'oku tonu ke kumi hake pe mo e lekooti koe he 'oku 'iai foki 'a e lekooti 'i he interview koe 'a e Pangike mo e tama koia na'e 'alu 'o noo, pe na'e kau atu 'a Pule'anga hono fakakaukau'i ka fehalaaki pea na'e vilita'e'unua pe motu'a noo ia ki he Pangike, ko e talamai ke 'ai hee 'o fakafuofua ki he me'a, talaange 'e ia 'ikai 'e 'iai 'ene fo'i lisi 'ana ia 'oku lava pe ia 'o tapuni ai. Ka 'oku a'u koia ki he taimi faingata'a pea toki talamai leva ia ke 'alu atu 'a e Pule'anga 'o tokoni. Ko e motu'a ko'eni Sea 'oku ou kau pe mo au 'i he noo, ko 'eku ongo'i

pe he'ikai keu lava ko e tuku ia, kai hamu pe kita he 'oku sai ange pe ia mo 'oua 'e noo noa'ia, mālō Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'ikai teke me'a ki he me'a 'a e 'Eiki Minisita, na'a 'oku saiangē ke ta'ofi 'a e noo he ko hono 'atungaa 'ona ee 'e 'osi hoto 'api hono ma'u 'e he Pangikee.

Sione Feingatau 'Iloa: Faka'apa'apa lahi kihe 'Eiki Minisita Lao, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a kiai 'a e Minisita Lao, pea 'oku ou tui pe na'a ku lave 'i he uike kuo 'osi Sea, ki he ngaahi me'a 'oku totonu ke fakalelei'i mo siofi 'e he Pangike, ka 'oku fai 'a e aleapau mo e tokotaha noo na'a kuo 'alu atu ia 'o fehalaaki mo e taumu'a 'o 'ene noo, ngaue hala 'aki'a e pa'anga, pea ko e fanga ki'i me'a pehee'oku tonu ke fai kiai'a e sio. Pea ko e fakahoha'a koia 'a e motu'a ni Sea 'oku makatu'unga ia 'i he mahu'inga ke fakahoko 'a e noo fakaloto fonua kihe kakai 'o e fonua

'Eiki Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki'i fakama'ala'ala mai angee 'a e fo'i tafa'aki ko'ena he 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he me'a mai 'a e Hou'eiki, fēfee kapau na'e fakahoko pe 'a e fo'i noo ia ki he taumu'a na'e fai kiai ka 'oku ki'i too lalo 'a e industry ia ko ia 'o 'ikai leva ke toe malava 'o function 'a e me'a koe na'e taumu'aki ai.

Sione Feingatau 'Iloa: Sea, mālō 'aito 'a e tokoni pea 'oku ou tui pe na'e kau ia 'i he 'eku fakahoha'a 'i he uike kuo 'osi, 'oku 'iai pe palopalema pehee pe 'oku hoko 'i he ngaahi Pangikee ke lava ke 'oange pe tali 'e he Pangike ia ha noo 'aha pisinisi, pea 'osi ko ia ko e pisinisi koia kuo 'osi mate ia, ko e palopalema ia na'a ku fakahoha'a kiai 'i he uike kuo 'osi Sea.

Kau ki'i fakahoko atu mu'a 'a e ki'i talanoa fakaloloma ko'eni Sea na'a lava ke tokoni atu pe ki he fakahoha'a 'a e motu'a ni. Ko e me'a 'eni na'e hoko 'i he ta'u 'e 5 kuo 'osi, pea ko e tangata'eiki na'e 'iai 'ene noo 'i he taha pe 'o e ngaahi Pangike pea ko e noo ko'eni ko e 6 mano pea totongi 'a e pa'anga 'i he ta'u 'e 12 ko e \$800 he mahina, Sea, 'ikai keu lave'i ki he tu'unga koia 'i he taimi ni ki he ngaahi me'a faka pangike pe ko e haa 'a e me'a kuo hoko, ka ko e me'a koe 'oku mahino meihe talanoa holo mo e motu'a ni, na'e fakakaukau 'a e motu'a ni ko 'eku ngaue pe ko'eni ki he 'eku penisoni, 'osi 'a e ta'u 'e 12 kuo 'osi 'eku noo, 'osi 'a e ta'u 'e 12, Sea 'oku kei toe pe lau mano ia, kae 'osi ko ia ko e ngaue 'a e motu'a 'oku totongi pe, te'eki ai pe ke 'iai ha totongi ia ke pehee kuo 'iai ha mahina 'e ta'e totongi, totongi pe 'i he 'ene ki'i ngaue fakapule'anga Sea. 'Oku hangee 'oku fai 'a e hoha'a ai Sea 'a e motu'a ni na'a kuo 'osi koaa ha fale ia'e 2 hono totongi 'e he motu'a ki he Pangike kae 'osi ko ia ko e Aleapau koe ta'upe'e 12.

Ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia, 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'eku poini Sea ke toe vakai'i 'e he Pule'anga ho nau fatongia koia 'o nautolu, toe vakai'i kapau kuo 'osi vakai'i tu'o taha, toe vakai'i tu'o 2 pe tu'o 3 pe tu'o 4, he koe'uhi he 'oku ou tui ko'ene leleiange ia ko e vilo ange ia'a e pa'anga ke ngau'aki 'e he kakai 'o e fonua.

Ko e me'a 'e taha Sea 'oku ou fie fakahoha'a ai he 'oku ou lave'i pe 'oku lahi 'a e ngaahi Pangikee foki 'i he fonua ni, pea ko e lao ia koe 'o e me'a ko 'ene lahi ange koe 'a e ngaahi kautaha pea tokua 'oku nau fe'au'auhi, 'oku lave'i 'e he motu'a ni ia'oku hange hangee kuo nau

‘osi alea pau pe ‘a e ngaahi Pangike ia ke nau fokotu’u pe ‘enautolu ha fo’i tupu pe ke nau nofo pe kinautolu ha fo’i tupu pe ‘e taha ke nau ngaue’aki, ‘ikai ha fe’auhi ia ‘iai ke holo ‘a e totongi tupu mo faka’ai’ai ‘a e kakai ‘o e fonua.

Sea ko e ‘osi ia ‘eku lave ki he Patiseti ko’eni fakalukufua ko’eni. Teu hoko atu ki he kongā 2 Sea...

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: Sea kau ki’i tokoni atu kihe fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea teu hufanga pe mu’a ‘i he fakatapu ‘oku ‘osi hono aofaki ‘e he fakataha ‘Eiki ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko ‘eku fie tokoni pe ‘a’aku ki he fakafofonga ki he me’a koia ‘oku me’a ki ai he mahalo ‘e toe ki’i mahino ange ‘a e ki’i me’a ko’eni, pea teu ki’i fakatātā pe fakafofonga. ‘Aia ko e ‘uhinga foki’ a e kole ‘a e Feitu’u na ke tokoni ‘a e Pule’anga’oku ‘ikai ko e ‘ai iake talaange ki he Pule’anga ke wipe off katoa ‘a e ‘u noo, he ‘oku ou tui au ‘oku hala ‘aupito ia. Koe’uhi ko e fu’u tu’unga koia ‘oku ‘iai ‘i he taimi ni, ‘aia ko e kole koia ‘oku fiema’u ke kole ke ki’i holoholoki hifo ‘a e peseti koe ‘oku hilifaki ki he tangata noo, ‘aia ‘oku mahino pe ia ‘a e me’a koe ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisita Pa’anga, ko e personal ‘oku peseti ‘e 13, pea ko nautolu koia na’e noo ‘ikai personal ‘oku.....

<001>

1415 - 1500

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa:- ..holo ki he 9 pe 10 nai ko e fika pe kou ma’u kiai ka kou fakatata pe ke mahino ki he fanongo e kakai e fonua ke nau mea’i ‘oku mou ‘osi mea’i pe na’e ‘i ai e fehalaaki lahi hotau fonua ni ‘i he fakalelei vahenga koia na’e fai ko e fakapeseti ‘oku ‘ikai ke si’i mea’i he ni’ihi ia taupotu taha ki he kakai ‘o e fonua ko e ha koa ‘a e peseti ‘o e 80 e ni’ihi koe pea peseti ‘e ‘a ia ko e no koe..ko’eku fakatata pe ‘eni ‘oku ‘i ai e ki’i no ‘e ‘Eiki Sea ‘a e motu’a ni ko e personal pea ‘oku talamai ke ta 1000 he mahina pea ‘oku fakahoko peia peau toki lave’i peau ‘i he pangike ko e 800 ia ‘i he mahina ‘oku ma’u ia ‘e he pangike ‘a ia ‘oku... ko ‘eku ‘ai fakamo’omo’oni ko’eku ‘ai ‘eni kemou mea’i pea ke fanongo kiai e kakai e fonua ‘a ia leva ko e ki 100 tupu peia ‘oku hu ki he no ko e me’a ia ‘oku ongo lahi taha ‘Eiki Sea ka ko ‘eku tokoni atu pe keke mea’i ke to e hulu’i ke mea’i ‘e he kakai e fonua pea ‘oku mahalo ko e me’a peia ketau kole ke ‘ala ki he Pule’anga ke fai pe hano... ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke tamate’i e ‘u no ia he ‘oku mo’oni e me’a ia ‘oku me’a kiai e ‘Eiki Minisita Lao ‘oku ‘osi fai e alea pea na’e ‘ikai ke fai ha ‘amanaki ia tetau a’u ki ha tu’unga ‘e tolalo ‘a mamani ‘a ia ‘oku tau uesia ai, pea ko ‘eku kole pe koe’uhi ke lava ‘o tokoni ke ki’i holoholoki e peseti ke lava pe ‘o hoko atu hono ta pe ‘a e no mo e aleapau na’e lava ke fakahoko kae tuku mai ha ki’i me’a ke manava ai e famili kapau ‘oku ou faingata’a’ia au ‘oku ou fakatata mo’oni fefe nai ‘a e si’i ni’ihi ‘oku nau a’u ki he no tatau pe toe faka’ofa ange ia ‘oku ou tui mahalo ko’eku ki’i tokoni atu peia ki he feitu’una ke toe mahino ange ‘oku totonu ke fai Hange ko e me’a na’e kole he fakafofonga fika ‘uluaki ki he Komiti pea toutou ‘omai e kau pangike ki heni mahalo koha pangike pe ‘e fiha pe kau muli pea toenga ko e kau Tonga toko lahitaha pe kau Tonga kau ngaue ai na’a lava fai ha tokoni ki he kakai e fonua.

‘Oku ou fongonga atu koaa he me’a ke me’a ai pe ‘oku ke me’a mai koe he kau lele takai au ia ‘o fu’u mama’o mei he me’a ko’ena ke..tokoni atu ki he feitu’una.

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- Malo ‘aupito ‘Eiki Nopele taha ‘ena ia ha me’a mahu’inga mea’i he Hou’eiki ‘o e Komiti ta ko’ete no ‘akita pa’anga ‘e tahaafe ta ko e valungeau ia ‘oku ‘i he pangike ko e ki’i uangeau pe ‘oku fai ‘aki ‘ete tata noo taha he me’a faka’ulia ia taha he toki pangike ta’e’ofa kaneongo ia Fakafofonga me’a mai, Fakafofonga Niua.

Sione F. ‘Iloa:- Sea malo ‘aupito ‘oku ou fakamalo ki he ‘Eiki Nopele tokoni faka’ofa’ofa kuo ‘omai ki he fakahoha’a ‘a e motu’a ni pea ‘oku tui kiai ‘a e motu’a ni Sea mole ke mama’o ko e ‘uhinga ko e fakahoha’ani ke hanga he Pule’anga ‘o kaniseli e ngaahi no mo e ngaahi me’a koia na’e....’ikai, ‘osi hoko e palopalema ia ko’eni ko e fakahoha’a e motu’ani ‘oku makatu’unga fai he Pule’anga honau fatongia ko hono fakakaukau’i ha founa ke malu’i ‘aki e ngaahi no pea ‘ikai koia pe pea fai moha ngaahi ngaue ki he ngaahi pangike ke holoki e totongi tupu kae faka’ai’ai kimautolu kemau no pea ‘oku ou fakamalo atu ‘Eiki Nopele ho’o tokoni mai pea ‘oku ou tui ko e lava ia ‘eku ki’i fakahoha’a ‘aku ki he Patiseti...

Teu hoko atu leva au ia ki he peesi 78 Sea, ‘i he ki’i faingamalie ko’eni kapau ‘e fiemalie kiai e feitu’una

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- Me’a mai koe

Sione F. ‘Iloa:- Malo, ko e peesi 78 foki Sea hange koia mou me’a kiai ko e taha ‘eni ngaahi fokotu’utu’u ngaue ‘a e Pule’anga ki he ngaahi tukui motu ‘o lave ai e ongo Niua Tokelau Mama’o. Pea kou lau e faingamalie ko’eni ‘Eiki Sea ko e faingamalie faka’ofa’ofa ia ki he motu’ani ke fakaa’u ki he feitu’una mo e ‘Eiki Palemia ha fakamalo, fakamalo mo e loto hounga mo e loto hangamalie mo e loto faka’ofa’ofa koe’uhi ko e ngaahi fokotu’utu’u ngaue fisifisi’i mu’a kuo ‘omai pea ma’ae vahe fonua ‘oku te fakafofonga’i. ‘Oku ha ‘i he ngaahi Fakamatala ko’eni Sea me’apango na’a pehe kuo fai ha langai mamahi koe’uhi ko e me’a na’e hoko ‘i Sepitema ‘o e ta’u kuo’osi ki he hoko ‘a e sunami pe ko e peaukula ‘i Tokelau ka ‘oku hangehange kiate au ‘Eiki Sea ‘i he lave’i ‘a e motu’ani ‘i he ngaahi fokotu’utu’u ko’eni ‘oku ‘i ai e lea ‘oku fa’a ongo mai ko e fehua’aki ko’eni ‘i he anga ‘o e kava tonga me’a malie ko e ‘Eiki pe pea ‘oku fakakaukau e motu’ani ki he ngaahi fokotu’utu’u ko’eni neongo ko e ngaahi faingata’a na’e hoko ki Tokelau hoko e peaukula kiai, ‘i he tu’unga ko’eni ‘oku a’u kiai he taimi ni talu mei he hoko ‘a e peaukula ‘o a’u mai ‘oku ‘iai e tui ‘a e motu’ani ‘Eiki Sea ko e tapuaki lahi ‘eni ki he funga e fonua koe’uhi he ‘oku fakakoloa kinautolu ‘o ngaahi honau hala Pule’anga, lele ta’emalolo pea mo e ngaahi vaka ko’ena e kau sotia ta’etotongi he ngaahi mahina kuohili fai mo e ngaahi tokoni kehekehe, ‘ave mo e ngaahi me’a ki he ma’u’anga vai pea ‘i he lave koia ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko e tapuaki, ko e tapuaki ‘eni ki he kakai e fonua neongo e faingata’a ko’eni na’e hoko, neongo na’e mole ‘a e mo’ui ‘e toko 9 pea lavea lahi e toko 4 ka ko e ngaue ko’eni ‘oku fokotu’utu’u mai ko’eni he lau e motu’ani ko e tapuaki. Ko e fanga ki’i me’a pe ‘eni ia ‘oku fai e ki’i...hange ko e lau koe ‘a e motu’a ko e fai pe ha ki’i fakatau Folofola atu ki he feitu’una mo e ‘Eiki Palemia koe’uhi ko e ngaahi fokotu’utu’u ko’eni ‘oku faka’ofa’ofa...

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- ‘E Fakafofonga fakamolemole ee, ko e fakatau Folofola ‘oku fai pe ki he ‘Ene ‘Afio ko e ki’i fakahoha’a pe teke fai mai kia au.

Sione F. ‘Iloa:- Malo malo ‘Eiki Sea malo, koe’uhi ‘oku ou lave’i ‘oku ‘i ai e ngaahi tokoni ‘oku ‘asi he fakalahi A ‘a e ngaahi tokoni heni ‘a e pangike ‘a mamani ko e 7.5miliona, tokoni ‘a e E.U, tokoni ‘a e ngaahi Pule’anga Muli kuo fakafou mai koe’uhi ko e si’i faingata’a ko’eni, Sea tuku ke fakaa’u atu ki he feitu’una mo e ‘Eiki Palemia pea ‘oku ou faka’amu pe ke a’u atu ki he ngaahi fonua muli koia ‘a e loto hounga’ia ‘oku ‘i he kainga ‘o Tangipa pea mo Ma’atu mei Tokelau koe’uhi ko e ‘ofa kuo nau fai pea mo ‘emau fakatauange katoa e ngaahi tokoni pea mo e ngaahi ‘ofa ko’eni kuo ‘omai ke fakakoloa’aki ‘a Niuatoputapu faka’amu pe ke ‘oua na’a to e mio’i holo ha fanga ki’i tokoni ia fakanimanumi atu ha feitu’u kake ‘ave kakato pe ‘a e ivi ko’eni he ‘oku ou tui ko e ‘ofa ko’eni na’e to’o hake mei honau ngaahi loto ‘onautolu ko ‘enau ongo’i honau loto ‘enau fiekaunga mamahi pea mo e me’a ko’eni na’e hoko koe’uhi ‘oku faka’ofa’ofa e ngaahi fokotu’utu’u katoa ko’eni ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘i ai e ongo’i hange ko e Fakamatala ‘oku ‘asi ‘i he fakamatala patiseti ko e si’i ma’u’anga mo’ui koia e kainga ko’eni Sea, lave’i lelei he feitu’una ko e hoalanga pe ko e la’i lo’akau kou tui pe ‘oku mea’i he Hou’eiki ‘o e Falena nau me’a atu kiai ‘osi hanga he matangi ‘o haveki ‘a e kotoa mo e lahitaha ngaahi lou’akau koia na’e hangahanga ke fakatefito mei ai ‘enau ngaue ke hoko atu. Ka ‘oku fai e ngaue Sea ke toe fai ha fakaaakeake hake ‘a e tu’unga ko’eni, pea koia Sea ‘oku ‘oatu ‘a e kole ko’eni ki he feitu’una koe’uhi ko e fokotu’utu’u, fakamalo mo e fakamalo lahi ‘aupito fakamalo atu ki he Potungaue Sotia ‘i he’enau fakakakato ‘enau ngaahi ngaue kotoa pe, fakamalo ki he Potungaue ko’eni ‘a e Minisita Ngaue ki he M.O.W...katoa kau Minisita ko’eni ‘oku ‘i ai ‘enau tokoni katoa kiai Sea pea ‘oku ‘ikai teu ‘ilo pe teu tu’u mei fe ke fakaa’u atu ‘a e fakamalo ki he feitu’una pea mo e Hou’eiki Palemia koe...’io ko e Takimamata pe Sea ‘oku te’eki ai ke a’u hanau tokoni ange ki motu ki he me’a kou tui pe ko e lava ia ‘a e konga ‘o e fakamalo ku fai. Ko e faka’osi ‘Eiki Sea..

Sunia M. Fili:- Sea, ki’i tokoni pe ki he Fakafofonga

‘Eiki Sea Komiti Kakato :- Ko e ki’i tokoni e Fakafofonga.

Sunia M. Fili:- Tapu pe Sea ‘oku malie ‘ene malanga kapau ‘e me’a hifo ki he tepile 13 ‘oku ‘asi ai ko e poloseki langa hake ‘o Niuatoputapu 7.1miliona ‘ai pe Sea na ‘oku fu’u lahi e silini ki’i vahevahe mai, ko e ha ha’o me’a kiai Fakafofonga.

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- ki’i vahe mai ki ‘Eua

Sione F. ‘Iloa:- fakamalo lahi atu Sea ki he Fakafofonga ‘Eua ko e me’a pe ‘oku ou ki’i kole au kiai ke kole ki he ‘Eiki ke ‘ai ha sunami ki ‘Eua koe’uhi ke ‘oange ha’anau 7.1miliona...ko e faka’osi ‘eku fakahoha’a Sea, tapu atu ki he feitu’una pea mo e ‘Eiki Palemia, Hou’eiki Minisita tapu ki he Tama, pea mo e Hou’eiki e Fonua pehe ki he kau Fakafofonga ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku ou faka’amu ke faka’osi ‘aki e fakahoha’a he houa ko’eni.

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- Me’a mai.

Sione F. ‘Iloa:- Sea, ‘oku ou fokoutua pe ‘i hoku fokoutua’anga ‘o fanongo ki he me’a na’e me’a mai kiai e Nopele ‘o Vava’u ‘i he uike kuo’osi pea hange ‘oku ongo mahuhuhuhu ‘i he loto

‘o e motu’ani ‘a e fakakaukau koia, pea ko e taimi lahi ‘oku ou nofo pe ‘o fakakaukau pe teu lava nai ‘o hua ‘aki ‘a e fakakaukauni pe ‘ikai ka koe’uhi ko’eku ongo’i ‘oku tokoni mai ‘a e ngaahi ongo kotoa pe fakalaumalie, fakatu’asino, faka...katoa ngaahi ongo kotoape ‘oku ma’u he fa’ahinga e tangata Sea, ‘oku ‘i he motu’ani ia pea ‘oku makatu’unga ai ‘eku pou pou atu ki he me’a na’e me’a kiai e ‘Eiki Nopele. Kole pe ki he feitu’una mo e ‘Eiki Palemia. ‘Eiki Palemia, fakamolemole ‘ala lave’i pe he motu’a ni ko e faka’osinga ‘eni ‘o e ngaue Faka Fale Alea ‘oku ‘amanaki ketau fakahoko hange ko e ngaahi feme’a’aki ‘oku fakahoko ‘i ho’o fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea, Hou’eiki ‘o e Fale ‘oku fele mo fafo e ngaahi tonounou ia mo e ngaahi mata valivali ‘a e fakapa’anga ‘a e fonua ka koe’uhi ko e lave’i he motu’a ni ‘Eiki Sea, tepile ko’eni, tepile ‘a e Hou’eiki Nopele ‘a ‘Ene ‘Afio ‘oku ta’emahino koe’uhi ko e ‘amanaki ke fakahoko ‘a e liliu ‘i Sepitema ko’ene a’u pe ki Sepitema ‘oku tau tu’a katoa mo e feitu’u na ‘Eiki Palemia pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e fakahoha’a ko’eni mo e pou pou atu ‘Eiki Sea ki he me’a na’e me’a kiai e ‘Eiki Nopele ki he feitu’una ‘Eiki Palemia fakamolemole mai mu’a hamau ki’i pulupulu kemau o moia ki tu’a.

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- Malie masi’i malie.

Sione F. ‘Iloa:- Lave’i he motu’a ni ‘ikai ha to e taha ia he kau Fakafofonga tene lava ‘o fakahoha’asi’i e feitu’una, koe’uhi ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a mo e ngaahi tui taautaha ka kou loto lahi pe ‘Eiki Sea pehe ki he’eku fakahoha’asi’i e ‘Eiki Palemia ‘oku ‘i ai ‘a e ongo’i lahi kaunga ngaue ho’o Fale ‘Eiki, ‘Eiki Sea kou tui ko e me’a tatau pe ‘oku hoko kianautolu, si’i Hou’eiki Nopele me’a tatau, ‘oku ta’emahino ia pe tetau toe kau tautolu ia he lau he hoko mai ko’eni ka ko e anga koia ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ka ‘omi ha ki’i pulupulu ke fakapulupulu’i’aki...ko e mafana lahi pea kou tui ‘oku tohi ia he lekooti ‘Eiki Sea, koia ai Sea ‘oku ‘oatu ai ‘a e kole ko’eni mo e fakahoha’a fiamatamu’a atu ki he feitu’una mo e ‘Eiki Palemia ke angalelei mu’a. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ko ee ‘oku fai ‘e he feitu’una ‘e ‘Eiki Palemia ‘ikai to e ‘i ai hano fakafehu’ia...’oatu ‘eku pou pou 100% kiai ka ko’eku kole atu pe ‘Eiki Palemia ‘omai ha’amau ki’i me’a kemau lave atu mo kimautolu ai, Sea koia pe ki’i fakahoha’a malo.

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- Malo, malo, ‘Eiki Minisita Takimamata talu ho hiki nima ‘anenai.

‘E/Minisita Takimamata:- Tapu atu mo e feitu’una, Sea kae’uma’a ‘a e Hou’eiki, ‘ikai ko e tu’u hake pe ‘a e motu’a ni ia koe’uhi ko e me’a ko’eni na’e tokanga kiai ‘a e Fakafofonga mei Tokelau Mama’o

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- Kole pulupulu

‘E/Minisita Takimamata:- ‘Oku ‘i ai e fu’u koniteina sipi kafu tau mai he uike kaha’u ‘omai ia ke fakapulupulu’aki ee...Malo Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato:- malo, malo ‘Eiki Minisita e tokoni.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa:- ‘Eiki Sea, ‘Eiki Minisita ‘oua teke fakakata’i e kole ‘a e Fakafofonga he ‘oku,ko e me’a ko’eni na’e kole he motu’a ni to e me’a atu e Fakafofonga ‘o kole, ka ‘oku mo’oni pe ‘Eiki Minisita, ‘e Fakafofonga ki’i fakapunake pe foki ho’o kole he ko e pulupulu ko e

sipi pe pe ko e kafu ka ko hono fakamahino 'Eiki Sea ke fakamahino' i ke mea' i he kakai e fonua ni pea mo e 'Eiki Palemia 'oku teuteu foki ke fai e retirement 'a e redone 'I he Pule'anga, pea kou 'ilo pe 'oku 'i ai e Lao ia kiai mo hono tu'utu'uni 'Eiki Sea ka na'a ku ki' i fakamamafa' i atu pe 'e au 'i he uike kuo'osi 'a e kole pe he motu'a ni ko'eku lave' i pe 'i he malo mo e faitu'u na mo e kotoa 'o e Fale ni mo e tatau e 'Eiki Palemia muimui ai kotoa kotoa e Hou'eiki 'o e Fale ni pea tau teuteu ketau ikuna, pea mou me'ai pe ko'etau ngaue tautolu 'e ngata ia 'i Sepitema 'e 'Eiki Sea, pea ko e ngata ko ee 'i Sepitema pea ko'ene lava ia he'ikai ke to e ma'u homou ngaahi tapuaki monu'ia angamaheni he ta'u ki he ta'u, pea kou tui kou toe poupuu atu ki he me'a 'oku poupuu mai kiai e Fakafofonga 'a 'eni ko ee mei Niua, 'oku totonu pe ke fai ha kole atu ki he faitu'u na Palemia, fakamolemole, koe'uhi kou lave' i pe hange ko e kau ngaue 'oku 'i ai e matu'a ia he ngaue ia pe tenau to e lava nautolu ia 'o hokohoko atu...pea 'oku mahino e tu'utu'uni ia e 'api ni, pea ko e tu'utu'uni e 'api ni ia 'oku 'i he Sea 'o e 'aho koia mo e Kalake 'o e 'aho koia hono filifili e kau ngaue ki he Pule'anga fo'ou pea ko e 'uhinga peia 'a e tu'u hake 'a e motu'a ko'eni ke toe poupuu atu ki he Fakafofonga Niua 'i he lave' i pe he motu'a ni pea lave' i pe he Hou'eiki ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai e fonua pea mo e, ka koe'uhi foki 'oku 'i ai e me'a 'oku mea' i 'e he Hou'eiki ni 'oku 'ikai teu fie 'ohake 'e au 'Eiki Sea na'a maumau ai e kole 'a e motu'a ni 'i he uike kuo'osi pea mo e toe poupuu mai e Fakafofonga ko'eni 'o toe 'ohake fakafofonga ni e me'a ko'eni pea kou to e tu'u peau ke kole atu ki he faitu'una 'Eiki Palemia ha tokoni 'oku lave' i pe he motu'a ni 'oku 'i ai e ngaahi tokoni 'oku fai mei tu'apule'anga 'oku 'i ai e 'u tokoni 'oku tapuaki' i 'aki e ngaahi Komisoni 'oku 'i ai e tokoni 'oku tapuaki' i 'aki e ni'ihii 'i he fonua ni, ka 'oku 'ikai teu toe lotu Sea keu lave ke maumau ai 'a e fokotu'u ngutu, hufanga he fakatapu 'Eiki Sea ha atu 'i he Hou'eiki Pule'anga pea ka faifai ange 'oku tapu 'i he Fale ni 'Eiki Sea ha toe ngaahi me'a kene maumau' i ai, kuo'osi mea' i pe he Fale ni ia 'a e Hou'eiki Pule'anga pea 'oku mou 'osi mateuteu pe moutolu ia Hou'eiki Pule'anga ko'ene a'usia pe 'aho koia teuteu pea mo e liliu ko'eni pea 'e hoko leva 'a e ngaahi liliu koia 'o fakatatau mo e fiema'u e kakai e fonua.

'Eiki Sea ko e faingamalie faka'osi 'eni ki he faitu'u na mo e motu'a ni, kotoa e kau memipa 'i he Patiseti lolotonga ke fai e kole ko'eni, pea na'a ngali 'o hange 'oku hangatonu e kole ni koe'uhi ko e kotoa e kau memipa 'Eiki Sea ka ko e mo'oni' i me'a poini ia Sea 'i ha fonua kuo tau a'usia 'i ha liliu lelei pea 'oku 'i ai e kau memipa heni 'ikai tui au pe tenau hu, tu'u faikehe 'aupito pe tu'unga e fili ia ki he kaha'u kai ke fakapapau' i mai ha taha ia e lotu e tangata 'Otua pe taha 'oku ne toka 'afio' i e me'a kotoape 'i he lotu e tangata pea mo e me'a 'oku ne 'afio' I e me'a e hoko mai 'i he kaha'u pe 'oku finangalo kiai pe 'oku 'ikai ke finangalo kiai koe'uhi ko e fili tau'ataina 'atautolu tangata 'i he mo'ui ni, 'Eiki Sea, ko e kole peia 'oku fai atu ki he 'Eiki Palemia poupuu atu 'Eiki Sea 'oku ou tui au ka lava e kole ia ko'eni 'oku 'iai e kau Fakafofonga tau tali a tautolu e me'a ko'eni kae 'omai a e Lao ko'eni 'a e Minisita Lao ketau hoko atu kiai 'ikai toe 'i ai ha me'a ia kuo 'osi tohi 'uli'uli mo hinehina.

'E/Minisita Lao:- Ki' i tokoni pe mu'a Sea

'Eiki Sea Komiti Kakato:- ko e ki' i tokoni e, me'a mai 'Eiki Minisita Lao

'E/Minisita Lao:- Ko e tokoni lelei ia ki he kole ku fai 'oku lotu lelei pe 'eni ia ki he kole Sea, tapu mo e faitu'una Sea mo e Komiti ko e tepile pe foki ko'eni 'oku ngata pe he ta'u ni, ko e tepile ko'eni ngata he motu'a ko'eni ki he 'Eiki Minisita Tanaki Pa'anga ko e nomolo pe 'eni 'a

e fili ki he taimi ta'u 'e 4 kotoa pe 'e hoko mai 'ikai ha me'a ia 'e liliu pea 'oku 'ikai ha toe me'a ia 'e fakamole kia e pa'anga e Pule'anga ko e 'ai pulupulu hala ia Sea, ko'etau maliu pe 'atautolu ke hoko atu hange ha'atau maliu pe 'atautolu ko'ene a'u pe ki Tisema 'aho 31 'eni 'o Tisema ta'u me'a, tau hoko ki he ta'u fo'ou me'a tatau pe me'a tatau pe Sea 'ikai koha me'a 'eni ia ketau toe kole tautolu ia koe'uhi ko e tepile 'eni ia 'e ngata ko e motu'a ni kou kei hoko pe ko e Fakafofonga Vava'u teu kei fili pe pea ko e me'a tatau peia 'e hoko 'i he taimi kotoa pe, pea ka loto e kakai keu ha'u peau ha'u pea ka 'ikai peau 'alu a ki 'api 'o to ha'aku fu'u manioke kumi pulupulu a ki 'uta ki he fu'u manioke Sea malo.

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Malo 'Aupito

'Eiki Nopele Tu'ilakepa :- 'Eiki Sea 'oku fakamalo atu au ki he 'Eiki Minisita Lao 'i he tokoni lelei 'oku ne me'a mai 'aki Minisita 'oku ou faka'apa'apa peau ki he feitu'una, ka 'oku ke mea'i kapau na'a ke me'a 'i he tepile ko ee 'e 'i ai e ongo tatau teke ma'u hange koia 'oku ma'u 'e he kau Fakafofonga ka koe'uhi foki 'oku ke me'a koe me'a koe 'i he tu'unga 'oku lave'i pe 'e he motu'a ni 'Eiki Sea pea 'oku 'ikai teu fie lave au keke maumau'i ai pe teta....

'E/Minisita Lao:- 'Oku ou faka'apa'apa peau ki he me'a 'a e fakafofonga Nopele Sea ka ko e me'a ko ee ketau fakakaukau'i he Fale tetau toutou fai pehe 'i he ta'u 'e 4 kotoa pe? 'amanaki pe ke fai mai e fili fo'ou pea tau 'ai ke 'ai e 'e ngata e founa pule ko ee, hala ia Sea

'Eiki Sea Komiti Kakato:- 'Eiki Minisita mahalo ko e 'uhinga pe 'Eiki Nopele

'E/Minisita Lao:- 'Oku hala ia pea hange ko e lau e me'a Sea 'a e motu'a 'e taha hala ki mamani, hala ki heli, hala ki langi, hala katoa

'Eiki Sea Komiti Kakato:- 'Oku 'ikai keu fu'u tui ki he hala katoa 'ai pe mo ki'i tonu ha me'a

'Eiki Nopele Tu'ilakepa:- 'Eiki Sea

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Me'a mai

'Eiki Nopele Tu'ilakepa :- Fakamolemole atu 'Eiki Minisita ko e tu'u taimi ni ko e ongo'i 'amautolu 'e 'Eiki Minisita 'emau kole lelei 'oku hanga he feitu'u na ia 'o ta'ofi 'emau kole fakalelei atu ka ko e 'ai kamau to e kole kife?

'E/Minisita Lao:- Sea,'ikai ta'ofi 'eau Sea fai pe kole ia ka ko e me'a ko ee ketau fakakaukau'i 'oku 'iai ha toe me'a fo'ou te tau fai ko e *cycle* pe 'eni e fili kuopau ketau fili fo'ou ko e too mo e lava ko e me'a kehe ia ka ko e me'a pe kuo tau 'osi fili kiai pea ko e me'a ni 'e 'i ai nai ha pa'anga makehe ia he fonua ke vahe'i ke fakapale'i 'aki ha taha 'e to ha fili kuo 'osi 'i ai e Lao e Fale ni 'Eiki Sea kuo 'i ai e *pension scheme* pea 'oku ou tui kuo 'osi fe'unga peia

S. 'Akilisi Pohiva:- Sea kau ki'i tokoni atu

'Eiki Sea Komiti Kakato:- 'io me'a mai

S. 'Akilisi Pohiva:- 'Ikai ko e 'anitema fe 'eni 'oku tau lele ai?

'Eiki Sea Komiti Kakato:- 'Oleva ko e ki'i kole pe 'a e Fakafongong, 'io hoko mai 'e 'Eiki Nopele.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa:- Fakamolemole pe 'Eiki Minisita Lao, kapau na'a ke tukuange pe mu'a 'e koe 'emau kole ke a'u mu'a ki he 'Eiki Palemia kake me'a pe koe ia 'i ho'o me'a'anga kae faka'ei'eiki he temau kei teke pe ho langi kae 'ai keke mea'i ko e fu'u ngaue lahi na'e fai he Fale ni pea a'u ki he kau memipa 'i he Fale ni hono teke e ngaue ko'eni ke fakahoko pea 'osi koia pea a'u ki Sepitema pea fakangatangata mai leva pea to leva e monu'ia mo e tapuaki koia 'oku teuteu ho'o Lao ke 'omai ki he Fale ni

'E/Minisita Lao:- Sea ku 'ikai ke 'uhinga e Lao ia ko'eku Lao ko e Lao ia e fonua pea ko e fatongia peia ku pau ke fai ka kou 'ilo Sea ku tonu ketau hoko atu a kiha me'a kehe ka e tuku atu a me'a ia ko ee..

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Kau fakanounou atu ko e kole 'a e 'Eiki Nopele mo e Fakafongong mei Niua ki he 'Eiki Palemia ko e 'Eiki Palemia 'oku fie me'a mai ia kamo ki'i kataki 'o me'a hifo ki lalo kae ki'i tali mai e 'Eiki Palemia 'osi pea tau hoko atu. Me'a mai 'Eiki Palemia

'Eiki Palemia:- Sea tapu mo e feitu'u na 'Eiki Sea kae'uma'a Hou'eiki Komiti Kakato 'Eiki Sea tu'u peau ia ke fakatokanga'i e me'a koia ne fai kiai e fakahoha'a e Fakafongong mo e 'Eiki Nopele kou kole atu mu'a 'Eiki Sea kei lahi pe taimi ki he me'a koia, ngaahi me'a kehe katau kole atu mu'a ketau foki mai mu'a ki he'etau 'esitimeti ko'eni ke 'ai ke lava ke a'u ki he Pulelulu ka 'oku fakatokanga'i 'Eiki Sea pea kou kole atu kou tui 'oku 'i ai pe ki'i taimi ki he me'a ko'eni neu lave atu 'Eiki Sea 'aneafi 'oku totonu pea 'oku fakakaukau e Pule'anga ke 'omai hano update e tu'unga fakapa'anga e Pule'anga mo e 'esitimeti 'i 'Aokosi, Sepitema tau toe ma'u ange ai ha totonu ange 'etau fua 'i he taimi koia ke mahino ko e ngaahi fiema'u 'e lava fakalato pea ko e me'a 'e taha ko e Pule'anga ko ee 'onautolu tenau hoko mai 'oku tokamalie pea mahino e me'a hono kotoa pe Sea, koia 'oku ou kole atu Sea ketau hoko atu mu'a ki hetau 'esitimeti ke fai mo 'ai ke lava ia katau fanongo ai ki he me'a ko ee ne fai kiai e tokanga. Malo 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Malo 'aupito 'Eiki Palemia, me'a mai 'Eiki Nopele.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa:- Sea fakamalo atu ko e me'a ia 'oku pehe ka kou kole fakamolemole ki hoku tokoua kaunga Fakafongong koia mei Vava'u tuputamaki mai ki he motu'a ni 'oku mou mea'i kihe ki he ifo 'a e ifo 'a e taki 'ene me'a mai tolona lelei e me'a lelei kotoa pe katau hoko atu tautolu 'Eiki Sea, 'Eiki Sea fakamalo atu ki he'Eiki Palemia pea fakamalo atu ki he feitu'una ki he ngaahi ngaue ku fai, 'e 'Eiki Minisita Pa'anga fakamolemole pe 'oku ou 'osi lave'i pe 'oku 'osi mahino 'a e.. 'oku 'iai 'a e ki'i to'o 'i he 'u vote takitaha fakafekau'aki mo e kau ai mo e vote 'o e fale ni koe'uhi foki 'oku 'osi tali pea kou tui pe 'e toki 'omai he Minisita Lao ki he motu'a ni kuo 'osi tali foki 'a e Lao 'osi tali foki 'i he Fale ni 'e 'iai e Tokoni Sea, Sea, 'oku ke mea'i pe 'a e Tokoni Sea 'i mamani pea kuo fai 'emau ki'I faka'eke'eke 'o 'ilo 'a e to e ngafa fatongia 'a e Tokoni Sea makehe ia mei he Sea Komiti Kakato kuopau ke 'iai 'a e.. pe 'oku mou fakatonutonu mai pe Hou'eiki Pule'anga kuopau ke 'iai 'ene faka'uli, kuopau ke 'iai mo e vahe

makehe ia 'o meimei tatau pe mo e Sea, ka koe'uhi foki ko e tu'u foki 'i he taimi ni 'oku 'ikai foki ke 'iai ha...'oku fakangatangata foki kapau 'e 'iai 'e 'iai e Pule'anga fo'ou pea 'e me'a mai e Pule'anga fo'ou 'oku 'iai nai ha malu'i e teuteu ki he liliu ko'eni koe'uhi koe fatongia ia 'e taha ko'euhi foki ke 'osi mea'i pe 'Eiki Minisita.

Pea mo e me'a pe 'e taha 'Eiki Minisita ko e kole pe mei he motu'a ni fakamolemole pe ko e ki'i matu'a fai fatongia ko'eni 'i ho'omou Fale 'Eiki ko e kau security ko'eni 'i tu'a, ko e ki'i matu'a ko'eni 'Eiki Sea pea 'oku 'osi fai 'a e ngaue kiai pea fakahoko atu ki he feitu'u na 'Eiki Minisita ko ho'o kau ngaue ke 'ai ha tu'uua pau 'o e kau ngaue ko'eni pe tenau hoko ko e kau staff 'i he 'api ni koe'uhi foki na'e fai hono fu'ulahi hono fakahoha'asi e Hou'eiki pea a'u ki ha tu'unga 'o 'omai mo e kau Polisi pea fehu'ia 'e he kau memipa hono 'omai e kau memipa ki he 'api ni fatu leva e fakakaukau e motu'a ni mo e Kalake mo e kau ngaue 'o 'omai e matu'a ko'eni 'o fai e ngaue, pea 'oku mou mea'i pe malu 'aupito 'aupito pea 'oku mou ongo'i tau'ataina ho'omou me'a mai ki he 'api ni 'ikai to e fai ha fakahoha'asi mei tu'a 'e he kakai noa'ia 'o a'u ki he kau memipa Fakafofonga e kakai ko e kole atu pe ki he feitu'u na pe 'oku Laumalie lelei e feitu'una ke si'i fakakau ā ē matu'a ni he koe'uhi kou lave'i pe 'eau ko e Patiseti ko'eni ia pea mo e teuteu e liliu ke pau ange na'a me'a mai ha 'Eiki Sea fo'ou ia 'o si'i, neongo si'i ngaue lelei e matu'a ko'eni ka 'e lava pe 'o liliu 'ene tu'utu'uni he 'aho 'apongipongi ka ko e anga pe fakatangi atu ki he feitu'u na Minisita pa'anga pea mo e toenga e Hou'eiki ko e matu'a pe 'eni 'oku nau ngaue pea 'oku nau tokoni lahi mou mea'i ki he ma'a 'aupito 'aupito homou 'api ni kau e matu'a ko'eni he si'i tokoni lahi kiai vali e Fale ni 'ikai ke ngata pe henau security sio pe ki he me'a 'oku totonu ke fai 'oku nau ala nautolu pea ngali 'oku fe'unga ia mo e tangata ngaue 'oku 'ikai ke ha'u pe ki he tefito'i ngaue pe 'e taha ka 'oku 'iai mo e ngaahi ngaue kehe toe lava moia fai ho'omou pu'i he 'ikai lava ha'u ha taha ia mei he kakai hufanga he fakatapu 'o hu noa'ia mai ki heni ko nautolu kiamoutolu pea kapau 'oku mou laumalie lelei ki he ni'ihikoia 'e fakahoko, 'oku tokanga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea ki he matu'a ko'eni ki he 'api ni pea mo e taha e fatongia kuo 'osi tali he fale ni. Malo 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Malo me'a mai 'e 'Eiki Palemia.

'Eiki Palemia :- 'Eiki Sea ko e, tapu mo e feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e Hou'eiki e Fale ko e me'a pe 'eni 'Eiki Sea na'u lave kiai 'anenai ke toki fai hano vakai'i fakalelei mu'a kimui ko e me'a ko'eni ki he Tokoni Sea pea teu tala fakatata'aki pe 'eni ke mahino 'Eiki Sea, ko e fokotu'u foki ia pea na'e fokotu'u koia ko e taumu'a e fokotu'u koia ke mahino he ko e, 'i he kaha'u ko Fale Alea ni tenau hanga 'o fili 'a e Sea, 'a e Sea ke toki fakahoko tenau hanga 'o fokotu'u ngaue'aki e fakalea totonu Sea tenau fokotu'u ha taha ke hoko ko e Sea pea ko 'Ene 'Afio leva tene toki fai hono fakanofa 'i he kuohili foki ne fakanofa pe he 'Ene 'Afio pea pehe pe mo e Tokoni Sea ko e me'a ko ee ke 'iai ha Sea le'ole'o 'i he taimi ni me'a ko e fatongia 'ata'ata pe ko e finangalo kiai 'o 'Ene 'Afio ka kuo tau 'alu foki 'eni ki he founa fo'ou pea koia 'oku totonu mo taau ke fai pe mo e fili koia 'e Fale Alea ke mahino ka 'i ai ha folau e 'Eiki Sea kuo 'osi 'iai e fili ia 'a Fale Alea ki he Tokoni Sea pea 'e lava pe 'Eiki Sea 'ikai hange ko e taimi ni ke fiema'u ia ke 'iai hano 'ofisi mavahe 'e me'a atu ko ee Sea ki muli ko e faka'uli mo hono 'ofisi 'e faka'aonga'i he Sea le'ole'o pe ko e Tokoni Sea.

Me'a ko'eni ki he kau ngaue mo e kau security 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e maau ange me'a koia 'i hono fai hano fokotu'utu'u 'osi tau paasi ngaahi Lao ko'eni 'Eiki Sea 'oku te'eki foki ke mahino

pe ko e kau ngaue pe tenau hoko atu hange ko e founa 'i he lolotonga ni pe ko e kau ngaue tu'uma'u pe 'e fili fo'ou 'oku lahilahi e ngaahi me'a 'Eiki Sea 'e fiema'u ia ke fai ha sio kiai pea fiema'u ke fai ha fokotu'utu'u tohi mei he 'Eiki Sea kae'uma'a 'a e Kalake ke fai 'aki hono vakai'i e ngaahi me'a koia 'Eiki Sea. 'iai e ngaahi konga lahi 'o e Lao 'i Fale Alea ko e Konisitutone 'oku te'eki ke 'omai pea 'e makatu'unga mei ai 'etau fai tu'utu'uni 'i he 'osi 'etau paasi tau felotoi ki he ngaahi me'a koia pea koia ai 'Eiki Sea hange ko'eku lave atu ko ee 'anenai ko e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'e 'iai e 'esitimeti 'e 'omai he taimi koia a'u kiai kuo mahino e tukunga fatongia founa ki he kau ngaue, Tokoni Sea mo e ngaahi me'a koia ki he kaha'u pea kou tui 'Eiki Sea ko e taimi totonu ia ketau vakai'i a 'a e me'a ko'eni ka kou fakamalo ki he 'Eiki Sea 'i hono 'omai e me'a koia pea ko e taha ia e me'a 'e fai kiai 'a e tokanga taha ia ha me'a 'e fai kiai e ngaue, he 'oku ou tui 'Eiki Sea ko'etau 'alu ko'eni 'osi 'a e fili ka hoko ko e fatongia ko e sipinga ko e fotunga ko e fa'unga 'o Fale Alea mo e kau ngaue 'e kehe ia mei he lolotonga ni pea koia 'Eiki Sea 'oku kole atu ke tuku pe mu'a me'a koia ketau, 'oku fa'a pau ange pe hono 'omai ha me'a tohi ketau sio kiai pea fai leva ngaahi tu'utu'uni makatu'unga ai 'Eiki Sea mo hono fakafuofua 'a e pa'anga 'e fiema'u kiai. Malo 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: - Malo 'aupito 'Eiki Palemia, me'a mai 'Eiki Nopele

'Eiki Nopele Tu'ilakepa:- Malo 'Eiki Sea, fakamalo atu mahalo kuo lava e me'a ia koia fakamalo 'Eiki Palemia he mahalo fakatokanga'i pe he motu'a ni 'ikai 'uhinga e motu'a ni ia kou siokita au 'uhinga motu'a ni ia 'oku ta'epau pe moia mahalo pe ta'u fo'ou foki atu kita ki motu 'o taumata'u pe tete 'alu 'o fai ha ngoue pe ko e ha ha me'a 'e fai ka koe'uhi Sea fakamalo pe koe'uhi ko e fakatokanga'i he motu'ani e me'a ko'eni pea ko e 'ohake pe ke mea'i he Fale 'oku lave'i pe 'eau e tu'unga 'oku 'i ai e Patiseti he taimi ni hono fakangatangata mai ki he ngaahi, 'ikai ngata pe 'i he fale ni ka 'oku kau mai mo e ngaahi Potungau 'e ni'ihi.

'Eiki Minisita ko e ki'i fehu'i faka'osi pe 'eni ia koe'uhi ko e me'a ko'eni fekau'aki mo e project ma'u'anga vai ko'eni ki he 'otu motu. Ko e project 'a 'Ovaka, kuo 'osi fakahoko ha ngaue kiai? Fekau'aki mo e ma'u'anga vai.

'E/Minisita Pa'anga:- 'Oku 'ikai teu ma'u e fakaikiiki e project ko'eni ka 'e lava pe ke ma'u hono fakaikiiki mo e tu'unga ko ee 'a e ngaue kiai va'a ko'eni 'o e falepa'anga ki he ngaahi tokoni mei muli kapau 'e tuku pe ke fakaa'u atu kiai kenau hanga 'o 'omai 'a e fakamatala koia ki he Sea kene mea'i e me'a koia.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa:- Malo, malo 'Eiki Minisita Pa'anga ko e me'a pe 'oku ou fie lave kiai koe'uhi ko e me'a fekau'aki mo e 'otu motu 'oku 'asi pe he peesi 77 'i he pepa ko'eni 'o fakafekau'aki 'oku 'iai 'a e.. ko Mataika ko Vaimalo kau ai mo 'Ovaka pea ko 'eku fehu'i pe foki 'aku ia ki he Feitu'una he 'oku 'asi mai ko e me'a 'eni ia kuo 'osi fakahoko pe kuo fakahoko nai 'a e tokoni koia 'oku meimei lahitaha ki Siapani ki he kainga ko'eni 'Ovaka 'Eiki Sea. Malo 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Malo 'aupito 'Eiki Nopele, me'a mai leva Fakafofonga 'Eua kae toki me'a mai Fakafofonga Vava'u.

Sunia M. Fili:- Tapu mo e 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki memipa Komiti Kakato ka e 'ata pe ke toe fai atu ha ki'i lavelave ati ki he fakamatala Patiseti 'o e ta'u ni. Sea ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'i he tepile 1, peesi 32, makatu'unga pe 'eni hono 'omai 'oku to e 'ikonomika 'a e fonua, ko e ta'u ni 'oku tō 'aki 'a e *minus* pe peseti 'e 1.2, pea ko e a'u koia ki he ta'u fo'ou 'oku fakafuofua 'e hiki. Ko e fehu'i Sea ki he 'Eiki Minisita Pa'anga ko e ha nai e 'uhinga 'oku pehe e ai tetau hiki lolotonga ko'eni na'e fakafoufua na'e peseti 'e 5 nai e 08-09, 09-10 to 'aki e 1.2 pea a'u mai pe ki he 10-11 pea talamai tetau 'aki e 1.4 tupu 'a e ta'u 11-02 1.4 tupu e 12-13 1.5 'a e peseti ko e ki'i kole pe ke tuku mu'a ha ki'i Fakamatala pe ko e ha e fakafuofua tetau kaka ko'eni. Malo

'Eiki Sea Komiti Kakato:- me'a mai 'Eiki Minisita Pa'anga

'E/Minisita Pa'anga:- Sea Fakamatala ko'eni 'oku 'osi ha kotoa peia 'i he tohi ka ko'eni teu toe fakahoko atu pe ko hono 'uhinga ko ee 'ene pehe 'e toe foki ai e tu'unga fakapa'anga e fonua 'o tupu ko e 'uhinga ko e ngaahi fokotu'utu'u pe koha ngaahi ngaue koia 'oku fai 'i he taimi ni ka 'oku 'iai e 'amanaki 'e 'ikai ngata ai ka ko e tu'unga ko'eni fakapa'anga fakamamani lahi 'e lava ke hokohoko atu 'a e nga'unu ki mu'a mo e kaki ki 'olunga 'a e tu'unga fakapa'anga koia pea tau kau ai pe mo tautolu pea 'i he ngaahi ngaue lava leva ke to e pehe ko e fakalalakaka koia lava leva ke toe nga'unu mai mo e ngaahi pangike hange ko e me'a ne fakahoha'a kiai 'anenai 'a e Fakafofonga Fika 'uluaki 'o Ha'apai mo e Fakafofonga mei he ongo Niua 'e lava ke toe nga'unu mai mo e ngaahi pangike kenau toe no ke faka'ata atu ke lava ke faingamalie kakai ke ma'u ha ngaahi no pea lava ke lahi ange 'a e ngaue ku fai he fonua 'a ia 'oku 'iai pe ngaahi ngaue ia ku Fakamatala pe he tohi ko'eni ki he Patiseti hange ko e ngaahi ngaue 'oku fai ke feinga'i ke fakakake hake 'a e uta 'etau koloa ko ee ki muli 'oku fai ia 'i he ngaahi tokoni mei muli fakahoko 'e he Potungau Ngoue fekau'aki pea mo e faingamali ke uta ki muli 'a e fua e fonua toe lelei ange pea mo e ngaahi ngaue koia kene a'usia ngaahi fiema'u ko ee 'oku fiema'u 'e he ngaahi maketi ko ee 'i muli pea lava leva ke to e ma'u ai 'a e fakalalakaka ko'eni pea 'i he ngaahi ko'eni ka hoko mai 'oku 'iai e 'amanaki 'e hoko lelei 'a e 'u ngaue koia fakataha mo e ngaahi langa mo e ngaahi fakalelei 'a ia ko e ngaahi fakalelei koia 'oku 'amanaki ke fai tau pehe ki he ngaahi hala mo e 'u me'a koia 'e iku mai lava kiai ko e ngaahi fetu'utaki 'i he fakalotofonua mo e vakapuna mo e fetu'utaki 'i tahi ko e ngaahi fetu'utaki ki muli 'u me'a katoa ko'eni tenau ngaue katoa fakataha kenau hanga 'o poupu'i 'a e nga'unu ki mu'a 'o e tu'unga fakapa'anga ko ee 'o e fonua ko e 'uhinga ke lava ke fakalalakaka ange pea 'i he ngaahi fakalalakaka koia pea mo e ngaahi fakatupu ko ee 'o e koloa 'o e fonua 'oku lava leva ke tupu ai e tu'unga fakapa'anga e fonua ko'eku ki'i to'oto'o konga lalahi atu peia 'a e ngaahi fakakaukau ko ee 'oku 'i loto peia 'i he pepa Patiseti ko'eni 'i he taimi tatau pe 'oku 'iai e ngaahi fakalelei 'o e ngaahi ngaue ko ee 'oku fai 'e he Pule'anga ko e 'uhinga ke toe longomo'ui ange pe toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ka e 'ikai ngata ai kae toe faingamalie ange 'a e sekitoa taautaha kenau hanga 'enautolu 'o fakahoko 'enau ngaahi ngaue ko ee 'oku fiema'u ke fakahoko ko ee ke fai ki he fonua. Malo Sea.

Sunia M. Fili:- Sea fakamalo ki he 'Eiki Minisita Pa'anga mai e Fakamatala lelei neongo pe Sea ne 'ikai teu fu'u fakatokanga'i lelei he 'uluaki kamata ka ko e Fakamatala lelei ia Sea ke me'a mai kiai e kakai e fonua 'i hetau 'amanaki Sea, kou vakai foki au 'oku 'iai e tepile 'uluaki 'i he peesi 9 fika 4 Sea 'oku 'asi mai ai 'oku 'iai 'a e fakafuofua 'a ia ko e ta'u ia ko e fakafuofua ko e ngoue mo e toutai to a'upito pe ta'u ni ia 'aki 'a e minus .2 ko e fakafua ki hetau 'alu ko'eni 'e hiki'aki 'a e .1 tau 'alu he minus 2 .1 ko e keli'anga maka Sea mo e ngaahi langa na'e to 'a e ta'u

ni ia 6 minus ko'eni 'oku tau kaka ki 'olunga hanganaki ki he poini 7 falekai mo e hotele 'oku minus .2 'a e ta'u ni fefononga'aki mo e fetu'utaki 'e tupu 'aki 'a e .1 ngaahi pangike mo e ngaahi 'api 'oku holo ia Sea fakafuofua ki he ta'u fo'ou ko e Pule'anga Sea na'e .2 'i he ta'u kuo'osi 'i he ta'u fakapa'anga ko'eni ko e ta'u fakapa'anga hoko 'e holo 'ene tokoni 'ana ki he tu'unga faka'ekonomika 'aki e .1 holo peia .1 ngaahi sekitoa kehe 'oku to peia pea 'oku fai ai e fakafuofua ko e ta'u fakapa'anga ko'eni Sea tetau ma'u e tupu ko e 1.6.

Sea ko'eku fakahoha'a 'aku manatu 'i he kei me'a heni 'a e 'Eiki Palemia he'emaui tepile ngaahi ta'u ko ee me'a mai e Hou'eiki Pule'anga talamai tetau tupu 6% na'e fepaki lahi ai Sea anga pe ki he vakavaki ki he anga e tu'u e fonua mo e fu'u peseti 'oku ne hanga 'o hiki'i 'aki e fakakaukau 'a Tonga 'oku tau longo mou'i pea 'ai atu ne hange na'a mau ki'i mo'oni Sea pea ko e fakakaukau ko'eni na'e 'omai he 'Eiki Minisita Pa'anga na'e fai e feme'a'aki 'i he fale ni, 'iai e ngaahi tokoni lahi 'oku hu mai ko e pa'anga 'oku 'i he 84miliona ko e ngaahi tokoni kehe 'oku 'i he 128miliona pea ko hono fakakatoa 'oku 'i he 213miliona Sea 'oku 'iai e fakamalo ki he Hou'eiki e Pule'anga e ngaahi kolekole ko'eni 'oku fai ke to mai fu'u pa'anga lahi ko'eni ke fai 'aki 'etau langa e fonua pea na'e 'iai pe 'emaui fakahoha'a kae tauange ke ma'u 'etau tupu faka'ekonomika ko e tupu faka'ekonomika 'e ma'u ia 'i he'etau vakai holo ki he'etau sosaieti neu vakai Sea ki he T.V na'e 'iai si'i kainga nau ma'u'anga mo'ui pe he tu'unga veve hufanga he fakatapu lave'i he motu'a ni kei lele hotau tuku'anga veve 'i kolo ni fa'a ma'u pe kiai 'ave 'eku ki'i veve 'iai si'otau kainga 'oku nau kumi mou'i 'i he tu'unga koia Sea, pea 'i he vakavakai takataki koia Sea 'oku tokoni e ngaahi... hanga 'e he kakai 'o faka'aonga'i e koloa mo e ngaahi sevesi ngaue ki hono...e 'ekonomika e fonua ko e koloa ia ketau vakavakai holo 'oku 'iai e fiema'u ketau sio ki he Lao kekekele, fefe tu'u 'a e kekekele ke ma'u ha ki'i konga kekekele ke ngoue Tonga ke ma'u ha fu'u ngoue ka 'i he'etau vakai ko'eni ki he Lao ngaahi falekoloa mo e hu koloa, vakavakai holo 'i he ngaahi falekoloa 'ikai toe 'asi ha falekoloa Tonga ha Tonga he ngaue 'a e sevesi hange kiate au Sea ko'etau kau Tonga fika 2 'oku 'iai 'oku fiema'u ketau vakai kiai Sea he 'oku fiema'u ia ke ngaue e Tonga ke ma'u ha'ane seniti ke vahe ai kapau 'oku 'ikai ke vahe ai e Tonga koia... vakai'i pe ko e ha me'a 'oku 'ikai ke fakangaue'i ai e kau Tonga Sea, me'a fika 'uluaki ia ke fai kiai ha sio. Ka teu lele ki he kaunga'api 'o fai ha sio ai 'ikai fu'u 'asi ha falekoloa ia 'oku ma'u hotau kainga ko'eni 'oku fiema'u ke fai e tokanga kiai he kuo lava e faka'ekonomika lava e Pisinisi 'e lava ia he taautaha ngaahi fiema'u 'a e taautaha ko'ene ngaahi fiema'u 'oku ui ko e *basic needs* me'akai,vai moha me'a ke mafana ai hange ko e fu'u sipi ko'eni ne tokanga kiai e Fakafofonga ko'eni ko e ngaahi naunau kotoa ko'eni ke faka'aonga'i pea 'i he'ene fetafeaki e 'u me'a koia Sea 'e ma'u ai e tupu e 'ekonomika e fonua na'e me'a atu e kau Fakafofonga ki he konga hono ua, 'a e ngaahi pangike ko e fu'u tefito ia ko e Pangike Pule kuo 'osi 'iai 'enau Lao 'ikai pe ke manava ia Sea kou vakai hifo ki he pa'anga ko'eni e fonua 'oku tafe ko'eni ki he fakalakalaka hotau 'ekonomika ngaahi ta'u ko'eni ki mu'a hoko mai he peesi ko'eni Sea ki mui 'oku 20miliona, 20miliona ko e pa'anga ia 'oku vilohi he fonua tukukehe e ngaahi pa'anga 'oku term deposits 'i he ngaahi pangike ka 'oku fa'a fakahoha'a atu e kau Fakafofonga ko'eni Sea 'oku 'ife 'a e pa'anga he 'oku hange 'oku tau ongo'i 'oku tau maha.

Fa'a me'a atu e fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu tata'o e pa'anga *hold* fa'a ui ko ee he kau pilitania 'oku tapu fakalao ia kenau *hold* i ha fu'u pa'anga lahi fiema'u ke fakahu ki he pangike kae vilo 'oku fiema'u ke fai e tokanga Sea ki he ngaahi pa'anga ko'eni pe ko e ha e me'a 'oku ongo'i ai 'oku 'ikai toe 'iai ha seniti ia 'e tafe ko e taimi ia 'oku tau ongo'i 'oku mate ai 'ekonomika pea 'oku pau leva ke fakasiosio e ngaahi tefito e ngaahi feitu'u 'oku nau kuku 'etau

ngaahi silini pe 'oku nau hola moia ki ha ngaahi feitu'u, Sea kou fa'a fakakaukau 'i he taimi tatau 'i he'eku fa'a kau ki he ngaahi fakataha fakatu'a pule'anga ko e me'a foki 'eni 'a e 'Eiki Palemia mo e Hou'eiki e Pule'anga 'a e nga'unu e ngaahi fonua 'a e nga'unu 'a 'Iulope ia fakatahataha 'ai 'enau pa'anga 'e 1 ui ko e EURO feinga ke fefeka he alea faka'ekonomika kou ki'i fakakaukau fefe kapau 'e nga'unu 'a Tonga, Fisi, Ha'amoia 'ai ha'atau PASIFIKA, ko e anga 'o e fakakaukau foki mo e feinga ke malohi 'etau pa'anga ko e fanga ki'i fonua he pasifiki Sea toki 'ilo 'eau ia nau ngaue'aki nautolu e pa'anga 'Aositelelia ko Naulu ko Kilipati ko Tuvalu si'i fefeka atu ko'enau pa'anga ka ko e tu'u ko ee 'etau pa'anga malo pe ngaue lava pe ketau ki'i mamananava ko e ngaahi fakakaukau Sea fai e sio kiai ki he kaha'u ke fai pe hano vakavakai na 'oku 'alu atu pe 'oku 'ikai ke longo mou'i pea tau fakatahataha a ki'i kainga 'i he Pasifiki 'o feinga'i ha'atau \$1 ketau ngaue'aki ketau tu'u lelei Sea, ko e ki'i kongia ia fekau'aki pea mo hono langa 'o e 'ekonomika ko'eni 'oku ha mai heni ko e langa ko ee 'oku fai he tafa'aki e Pule'anga peseti 'e .01 Sea ko e fakakaukau e motu'a ni ia 'oku 'ikai totonu ia ke pehe ko e pa'anga ko'eni 'a e Pule'anga neongo 'oku 'ikai ko e Pule'anga kene langa katoa e 'ekonomika e fonua ko e kakai, ngaahi pisinisi mo e pangike, Pule'anga mo 'etau hu koloa ki muli fo'i va'a lalahi ia 'e 4 hu atu hu mai tene lava langa 'ekonomika e fonua. 'Oku fai e sio ki he 'omai e tupu ko'eni e Pule'anga Sea 'oku 'ikai teu fu'u fiemalie kiai ke talamai 'e poini 1 pe 'ene tokoni langa e 'ekonomika 'aia 'oku ha mai Sea ko e ngaahi sevesi ko ee 'a e Pule'anga kovi 'aupito 'aupito. Sea, fakamolemole atu 'oku ou fakapapau'i hotau hala Pule'anga ko e sevesi ko ee he hala Pule'anga launga mai e 'u kolo....

'E/Minisita Ngoue:- Ki'i fakatonutonu atu Sea

'Eiki Sea Komiti Kakato:- Ko e fakatonutonu e Fakafofonga, me'a mai 'Eiki Minisita

'E/Minisita Ngoue:- 'Oku kamata e ngaue 'a e Pule'anga 'oku kau mo e fale ni ai?

Sunia M. Fili:- Sea fakamolemole atu ki he Tama Pilinisi 'oku kau mo e fale ni ko e Pule'anga 'eni hono ua ko e Pule'anga e hono 'uluaki 'oku kau ai e pa'anga tau hanga tautolu 'o tali tuku atu kenau hanga ngaue'i ka 'oku 'iai pe 'etau kau atu 'ikai ke fu'u kau lahi ki'i kau atu pe, koia ai Sea kou lavelave pehe atu pe Sea ke hiki e tu'unga faka'ekonomika 'iai e fu'u pa'anga tokoni lahi faka'ulia 'e 'omai. Sea, pea 'oku ou fa'a fakahoha'a Sea hanga 'e he keli'anga maka 'o talamai ko e me'a ia 'e ma'u ai e pa'anga ko ee ke fakalele'aki hotau fonua poini 7 Sea, 'oku ke tokanga mai keu ta'utu ki lalo?

'Eiki Sea Komiti Kakato:- 'E Fakafofonga taha 'ena ia ha malanga malie 'i he senituli ko'eku toki fanongo 'eni mei ai ka 'oku maumau Fakafofonga 'oku tulituli e taimi katau malolo haafe houa ka toki foki mai.

<002>

‘Aho Tusite 22 ‘o Sune, 2010

Taimi 3:30 - 4:00

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Malo mu’a ‘a e laumalie ‘a e ‘Eiki Palemia ‘o Tonga, Tokoni Palemia, Hou’eiki Minisita ‘o e Kalauni ka e ‘uma’a ‘a e kau Fakafofonga Nopele, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, tau kei hoko atu pe foki ‘etau fakamatala Patiseti, pea ‘oku lolotonga faka’osi’osi mai ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua, ‘osi ia ‘e ‘oange leva ‘a e ki’I faingamalie heni ki he ‘Eiki Palemia ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘oku fie me’a mai ki ai hoko mai leva ki he Fakafofonga Fika 1 ‘o e Kakai ‘o Vava’u. Me’a mai Fakafofonga mei ‘Eua.

Sunia Fili: Malo Sea. Tapu ki he ‘Eiki Sea tapu ki he Hou’eiki Memipa ‘o e Komiti Kakato Sea ka e faka’osi’osi atu pe ‘a e ki’i me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ‘i he Patiseti ko eni Sea. Sea ne u fakahoha’a ‘anenai Sea ki he fakafalala ‘a e tupu faka’ekonomika ‘a e fonua ki he keli’anga maka pea ‘oku ‘i ai pe ‘a e tui ‘a e motu’a ni kuo hoko ‘a e keli’anga maka ‘i Tonga hange ha keli’anga koula. Ko e ta’u ko eni ne tau situ’a ki ai ‘oku tau lotonga faka’osi’osi ne to ia ‘aki ‘a e peseti ‘e mainasi ono. Ko e fakahangahanga ko eni ki he ta’u 2010/2011 te ne ‘omai ‘a e peseti ‘e poini ‘e fitu pea ko ia pe ‘oku ma’olunga taha ‘i he fakaangaanga te ne ‘omai e tupu. Sea ko e keli’anga koula ‘a Tonga ‘oku fepaki ia Sea pea mo e fiema’u fakanatula ‘a e motu ‘oku ta fakafofonga’i Sea. Ha mai he ngaahi fakamatala ko eni ki Niua pea mo Ha’apai, ha he’enua ma’u’anga mo’ui ko e toutai, lalanga, lo’akau, hiapo. Ko e vahefonua ko ee ‘oku ta hanga ‘o fakafofonga’i Sea, ‘a ‘Eua. ‘Oku fakafalala pe mo ia ‘i he ngoue., ui ko e feleoko ‘o Maui. Pea ko e Hala Ngoue ‘oku fai ki ai Sea ‘a e tokanga lahi pea ‘oku fai ‘a e faka’apa’apa lahi ki he ‘Eiki Minisita ‘oku ‘a’ana ‘a e Potungaue pea ‘oku ou lave’i pe au Sea, fai ‘a e ki’i popotalanoa mo ia maha pe lepa ke te ‘i ai ha’ate ki’i seniti ke tuku atu ke fai’aki ‘a e ngaahi fakakaukau.

Kuo u fa’a ‘eke pe he’eku fa’a lele atu ki motu, ‘oku ‘i ai ko aa ha’atau kau ngaue heni he MOW?. Pea ko e fakahoko mai ‘oku ‘i ai pe ‘etau Pule, ‘i ai pe mo e ki’i kau ngaue, ‘i ai pe mo e fu’u me’a ngaue ka ‘oku ‘ikai pe ke lava ngaahi ha ki’i fo’i luo Sea pea fai pe ‘a e kole mai ki he Potungaue. Sea ko e fakakaukau ko ee ‘a e motu’a ni ke foki a ‘a e Pule ko ia ‘i he Potungaue ‘i he vahefonua iiki ‘oku tau fakafofonga’i ‘o fokotu’u ha’ane Komiti Hala. Pea kole he kau ‘Ofisakolo ha ki’i me’i kava ke fai ha ki’i palupalu Sea ke fai’aki ha fanga ki’i monomono. Ko ‘enua nofo ko ee ‘o vahe ko ee ta’e fai ha ki’i me’a ‘e taha Sea ‘oku fakamamahi ia ki he vakai ‘a e kainga ‘o e fonua pea ‘oku ‘i ai pe ‘a e kole ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ke fakahoko ‘etau ‘a’ahi, ki’i tokoni ko ia ‘e lava ia ke fai’aki ha monomono kapau ‘e ki’i ma’u mai ‘e he ‘Eiki Minisita Tanaki ‘o tanaki, fanga ki’i me’a ko ia Sea ‘e tokoni ia, tau o ‘o tokoni’i ka ko e katoa ko ee Sea ‘a e vakai ‘a e motu’a ni ki he feinga ke langa ‘a e ‘ekonomika, ko koe pea mo au. Pea ko hono fakalea ‘e taha ko kitautolu. Ko ho’o lalanga, ko ho’o toutai, ko ho’o ngaue fakamea’a, ko ho’o tuitui, ko ho’o ngaue faka Pule’anga, ko ho’o faifakatau, katoa ‘a e ‘uuni ngaue ko ia, ko ho’o Faifekau he Siasi, ko e ngaahi ngaue katoa ko ia Sea ‘e ‘uuni mai ia ke tau langa’aki hotau fonua. Ta ko e langa hotau fonua Sea te tau ngaue katoa pe. ‘Ikai pe ke to e fiema’u, ‘oku ‘i ai ‘a

e faka'amu ke tau a'usia 'a e 1.5 he...pe laka ai, peseti 'e 2 he 'oku ha mai 'e tupu 'a 'Amelika 3.1% ka ko 'ene ngaue pe ko ee 'a e fu'u Pule'anga Hau ki 'olunga totonu ke tau nga'unu kotoa mo kitautolu ki 'olunga 'i he fu'u ta'u fakapa'anga ko eni, fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga pea mo e Pule'anga. Sea ko e taha 'a e fakakaukau, hanga 'e he ngaahi pa'anga tokoni ko eni 'o fokotu'u 'enau me'a 'a nautolu 'oku ui ko e *direct fund*, ko e hangatonu mai pe 'a e ngaahi kulupu 'a e kakai fefine ki ha'anau to hiapo, si'i matu'a 'oku nau 'i tokanga 'ai 'enau 'u huo ki he Pule'anga Nu'usila, Pule'anga 'Aositelelia, *direct fund*. Pea 'oku ou vakai hifo pe 'oku 'asi mai 'a e ngaahi me'a ko ee ki he moti ko e ngaahi fakalalakaka 'oku tuku mai ki he'etau Kupu ko ee ko e Tonga Trust ke tokoni'i'aki 'a e kakai 'o e fonua Sea. 'Oku 'i ai 'a e tui, 'oku 'i ai 'etau seniti 'oku ou sio hifo 'oku 'asi he *subsidies* 'i Fale Pa'anga. Me'a ni he 'ikai ke tau lava fokotu'u ha'atau silini pehe, *direct fund*, ha'u hangatonu ki ai 'a e kole 'a e ngaahi Kupu. Ngaahi Kupu 'oku ne fakalalakaka 'a e koloa 'a e kakai fefine. Ko e kakai fefine Sea ko e kakai 'oku nau langa e kolo, langa e fonua pea tokoni atu 'a e matu'a tangata ki ai. Tau ngaue pe Sea ka ko e tafa'aki ko ee 'oku lava 'e he kakai fefine, vakai 'a e motu'a ni 'i he vahefonua Sea, huo 'a e 'api kolo kotoa pe ke ma'a, tafi fai 'enau ngaahi 'a'ahi koloa faka Tonga, katoanga ki muli, ngaahi me'a katoa ko eni Sea na'a ku fakakaukau ai ke 'ave ko ee 'a e Potungaue 'a e kakai fefine ma'ae 'Eiki Minisita Takimamata ke ne hanga 'o langa 'a Tonga ke ma'ala'ala.

Sea ne u lave atu 'anenai ki he'eku lele ko ee ki he kaunga'api 'i Samoa. Si'i Sea, ma'a pe mei mala'evakapuna ki Apia, faka'ofu'ofa e ve'ehala. Ko hai ia?. Ko e kakai fefine ia 'o Ha'amoia. 'Ikaiki ken au politiki 'ata'ata pe ka 'oku nau langa 'a e fonua. Tafi, faka'ofu'ofa. Ko ia Sea 'oku fai pe 'a e lavelave pehe atu he anga 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ki he...tokoni atu ki he'etau ngaue Sea. Sea ko e taha e me'a 'oku ou ki'i fie lave ki ai ko e ngaue lahi kuo fai 'e he Pule'anga, 'i he peesi 70 Sea fekau'aki eni pea mo e ngaahi fakalalakaka kuo a'usia 'e he ngaahi motu mo e tukui kolo ki 'uta pea 'oku ha ai 'a e fakamatala ko eni. Ko hono fokotu'u 'a e ngaahi Kosilio fakavahe 'o lesisita 'i he malumalu 'o e Sosaieti Fefakatau'aki 'o e Potungaue 'o e Kakai mo e Fefakatau'aki 'a e ngaahi Komiti Pule. Ko e ngaahi feitu'u eni, Fanganonu, Ha'alalo, Lapaha, Tatakamotonga, Veitongo mo Nukunuku. Sea kuo to e fokotu'u foki 'a e vahenga Tongatapu kau heni 'a e ngaahi senita ki he vahe Kolomotu'a, Kolofo'ou, Vaini, Lapaha, Tatakamotonga, Nukunuku pea mo Kolovai. 'I he lolotonga ni kuo tali 'e he Sekelitali 'a e Kominiueli ha tokoni ki hono fokotu'u ha Kosilio fakakolo ma'a Nuku'alofa. Sea ko e ngaue lahi eni kuo fakahoko 'e he Palemia mo e Tokoni Palemia mo e Hou'eiki 'o e Pule'anga. Te tau nga'unu ko eni Sea ki he Pule'anga fakakolo.

Ko e tui 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e kole ke nga'unu mu'a ke kau atu ai mo tahi. Ko 'etau nga'unu ko eni Sea te tau ofiofi leva he Temokalati ko ee 'a muli. 'I ai hono fanga ki'i Pule'anga fakafeitu'u, nau piki kotoa mai pe ki 'Ofisi Palemia pea 'e 'oange leva mo 'enau ki'i Patiseti. Pea ko 'enau Patiseti ko ia Sea ka si'isi'i pea nau toki kalapu ai pe mo koniseti ke fakalahilahi ke fakalalakaka honau takitaha motu. Ko ia Sea 'oku 'i ai 'a e fakamalo atu he lava 'a e ngaue ko eni kuo fai ka 'oku fiema'u ha pa'anga ke fua'aki 'a e fanga ki'i 'Ofisi ko eni pea mo 'etau hanga ki he kaha'u. 'Oku 'oatu ai 'a e fakamalo 'i he ngaue lahi ko ia kuo fokotu'u 'e he Pule'anga pea 'oku 'oatu ai pe 'a e poupu mo e kole 'oku 'i ai 'a e tui kuo taimi ke mou faka'osi'osi atu ai leva ki he fokotu'u, kapau 'e fokotu'u 'a 'Eua ia he uike kaha'u pea mo Vava'u pea mo Niua he fanga ki'i Kosilio ko eni Sea 'oku 'i ai 'a e tui 'e tokoni lahi ia ki he'etau langa fakalalakaka. Sea ko e faka'osi e ki'i me'a 'oku ou fie fakahoha'a atu ki ai he fekau'aki pea mo e fakalalakaka ko eni ki 'Eua 'oku ou fie fakahoha'a atu Sea 'i he peesi 78, ko e fakamatala ko eni 'oku 'omai 'e he

peesi 78 kuo tali foki 'a e *master plan* pe ko e palani fakata'u 'e 10 ki he vahefonua 'Eua ke ne fakalalakala e Ngoue, Vaotaa, Toutai, Takimamata, 'Atakai, Fetu'utaki, Fakalalakala Fakakomiuniti pea mo e Sekitoa Taaotaha. 'Oku 'i ai pe foki 'a e fiefia 'i he maumau 'a e Pa'ake fakafonua 'a 'Eua, 'oku lava ke tu'uaki'aki homau vahefonua 'i he tafa'aki 'a e Takimamata. Ko e mele pe Sea ko e fu'u 'akau ko ee...fu'u lahi taha ko ee he fu'u loto paaka na'e tu'usi mai ia 'e he 'Eiki Minisitaa ke 'ai'aki e fu'u kalia. Pea 'oku kei li pe 'i Uafu te'eki ai ke toho mai, ka ko e fakamalo Sea he tu'u ko ee 'a e pa'ake. 'I ai ha fehu'i Sea ke tali atu hange ko 'eku fakamatala ko ee 'oku 'oatu.

'Eiki Sea Komiti Kakato: 'Io. Tu'usi mai 'a e fu'u 'akau ma'olunga taha he fakahisitolia ko ia 'i 'Eua.

Sunia Fili: Ko ia. Ko e feitu'u ia ne teuteu'i 'aki 'a e pa'ake ko eni 'oku 'ai ke fai'aki 'a e langa kalia...

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ta mani.

Sunia Fili: Ka ko e tu'usi mai ia mei he pa'ake, fu'u 'akau ko eni Sea pea 'ai ka e toho mai na'a popo. Pea 'oku 'oatu 'a e fakamalo ki he ngaue ko ia kuo fai ki he pa'ake. Sea 'i he fakamatala ko eni ne to e 'omai ai mo ma'u mei he Pule'anga Nu'usila 'a e pa'anga 'e ua miliona ke fakalelei'i'aki 'a e mala'evakapuna. Ko e tukupa ia na'e tuku mai 'e he Palemia 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu ka 'oku 'i ai pe 'a e kole na'a lava ke fakahoko mu'a 'a e ngaue ni ke teke ai pe 'a e tafa'aki fakatakimamata. 'I he palakalafi hono ua ki mui Sea 'oku 'i ai e tokoni kuo ma'u mei Siapani ke ne langa e uooti ma'ae kauleka mo e kiliniki mavahe fe'unga mo e taha kilu fitu mano nima afe. 'Oatu 'a e fakamalo ki he Minisita Mo'ui he ngaue lahi ko ia kuo ke fakahoko ma'ae fonua hono langa hotau Falemahaki fo'ou pea 'ikai ke ngata ai 'oku mau to e kau mai mo kimautolu, ko e ngaahi pa'anga ko eni Sea 'oku tafe mai 'oku fu'u sai e lotu 'a e 'Eiki Minisita ko eni. Ko e palakalafi fakamuimui Sea 'oku ne fakamatala ai 'oku 'i ai 'a e Komiti Fefononga'aki 'a 'Eua, teuteu ke kumi ha vaka fo'ou. Sea ko e toenga kole ko eni ko ee 'e fai 'e he ongo Taki ko eni Sea, fiema'u ha ki'i tokoni, te mou me'a atu moutolu ki Tokelau he vaka fo'ou ka e fefe kitaua ia Sea 'oku ta fe...pea ko e taha pe Sea 'oku 'i ai 'a e kole ki he 'Eiki Minisita Ako, fiema'u foki ke langa mo 'eta ki'i ako, 'ai a 'eta foomu 7 ke tau nofo pe 'i 'Eua 'o ako ai ka e 'oua te tau to e hu mai ki he ngaahi ako heni he 'oku tau ki'i mo'ulaloa Sea. Fakamalo atu Sea he ma'u faingamalie.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Malo 'aupito Fakafofonga 'Eua. Malanga malie lahi pea constructive 'aupito 'aupito 'a e me'a 'oku ke me'a mai ki ai. Ka e tukuange ai leva 'a e faingamalie ko eni ki he 'Eiki Palemia 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ne fie me'a mai ki ai.

'Eiki Palemia: Sea tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea ka e 'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea, ki'i me'a nounou pe 'e ua 'oku ou fie lave ki ai 'Eiki Sea. 'Uluaki 'Eiki Sea 'oku ou fakamalo ki he Fakafofonga 'i he malanga lelei kuo ne fai mo e maama kuo ne tuku mai ki he Fale ni 'Eiki Sea 'a 'ene pehe ko e langa ko eni hotau fonua ko hotau fatongia hono kotoa. Ta'u eni 'e fiha 'Eiki Sea mo e tala ko e fatongia eni 'a e Pule'anga, fatongia eni 'a e Pule'anga, 'ikai. Ko ia 'oku ou fie fakamalo 'e Fakafofonga ho'o tapou ko eni ki he kakai 'o e fonua ke tau ala katoa, ko e ki'i me'a si'i pe 'oku lava 'e he Pule'anga. Ko e langa ko ee 'o e ngaahi kolo ia

ko e me'a ia 'a e kakai 'o e kolo ia ke mau tokoni pe hangee ko e fokotu'utu'u ko'eni kihe ngaahi 'ofisi, kau pule fakavahe ke hoko atu 'e he kau 'ofisa kolo, ka ko e ue'i koia 'o e langa ia 'o e kolo langa 'o e fonua, mo'oni'aupito 'Eiki Sea ko e fatongia ia 'o e kakai, pea 'oku ou fiefia 'aupito keu fanongo ki he fakafongonga 'o e kakai 'oku ne hanga 'o malanga'i mai 'a e me'a ko ia, kae tuku si'oni taa palasia'i ma'upe kimautilu ko'eni 'oku mau fai fatongia atu mei heni 'Eiki Sea, ko 'emau fai fatongia pe ke fakafaingofua'i pe 'a e ngaue 'oku fai 'e he kakai 'Eiki Sea, pea ko e taimi lahi 'Eiki Sea 'oku ke mea'i pe 'oku si'i pe ivi ia koe fakapa'anga 'a e Pule'anga kene fai 'a e me'a ko ia, pea he'ikai ke toe 'iai ha taha ia tene toe ongo'i 'a e langa 'o 'api 'a e langa 'o e Kolo ka ko kinautilu koe 'oku nau nofo tonu koia 'iai 'Eiki Sea.

Pea hangee ko 'ene lave koe ki he ma'a koe 'a e ngaahi kolo 'i Ha'amo'a 'oku 'ikai ke toe loi ia 'Eiki Sea, pea ko e me'a pe 'eni ia 'a e ngaahi kolo 'oku fai 'e nautolu, nau mamahi'i 'oku nau polepole 'aki ho nau nofo'anga ke 'ai ke ma'a. 'Oku ou faka'amu au ia 'Eiki Sea ke tau ma'u mu'a ke me'a mai 'a e kakai 'o fanongo mai ki he Fale Alea ni 'i he ho'ataa ni 'a e me'a ko ia, 'oku 'ikai ke tonu ke toe vevea 'a e tomu'a ia 'i he ngaahi kolo 'Eiki Sea. 'Oku 'iai 'a e 'ofisa kolo 'oku 'iai 'a e Pule Fakavahe, 'oku 'iai mo e Hou'eiki matapule mo e kau taki 'o e ngaahi kolo 'Eiki Sea, pea hangee ko e tu'utu'uni 'oku fai ki ai 'a e kosilio faka kolo ko'eni 'o Nuku'alofa, ko e kamata ia 'Eiki Sea ke tau tauhi ke ma'a, pea fai'a e fakahoko 'o e ngaahi fatongia ki he kakai 'o e kolo 'o Nuku'alofa ni, pea pehee foki mo e ngaahi kolo pehee 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e me'a hono ua 'oku ou fie lave ki ai, ko e fekau'aki 'eni mo e tokoni mei muli, 'Eiki Sea 'oku lahi 'a e pa'anga ia 'oku tokoni mai mei muli, 'oku 'iai pe taimi ni'ihi 'oku too nounou 'a e fai fatongia 'o mautolu ko'eni 'i he pule'anga, ka'ikehe 'oku 'iai pe tafa'aki ai 'Eiki Sea pea 'oku ou fie 'omai 'a e me'a ko'eni 'Eiki Sea 'i he taimi ni kae tautautefito 'i he mahina 'e 6 ko'eni ka hoko mai.

Nau fakahoko pe 'i he ngaahi uike atu koe 'Eiki Sea, 'aia 'oku lele ki 'Iulope 'i he EU, 'omai 'a e tokoni mei ai 'Eiki Sea, ka kimu'a 'i he 'eku folau 'Eiki Sea, na'e 'omai a e fehu'i mea kinautilu pe ko e mo'oni 'oku holomui 'a e Pule'anga ia mei he me'a ko'eni ki he Fakalelei Fakapolitikale. 'Eiki Sea ko e 'ave pe 'eni ia 'e he ni'ihi 'i he kau fakafongonga. Pea neu a'u tonu 'Eiki Sea ke fakamaino 'oku 'ikai ke mo'oni.

Ko e me'apango 'Eiki Sea, ko e me'a ko'eni he 'oku kau 'a Tonga ni ia 'i he 'eku sio 'Eiki Sea 'i he fonua, taimi pe 'e ni'ihi 'oku nau lotu pe kinautilu ke fakakovi'i 'a e 'imisi 'o e fonua, 'a e 'imisi 'o e fale 'o e Tu'i, kae 'uma'aa 'a e 'imisi 'o e Pule'anga Sea, me'a si'i me'a lahi 'alu hono taki hala'i, 'alu hono fakakovi'i, pea 'oku a'u 'a e ngaahi me'a koia 'Eiki Sea ki he ngaahi Pule'anga 'e ni'ihi 'i hono fakafehu'i mai ai ko e haa koaa 'a e me'a 'oku hoko, 'oku mo'oni 'a e me'a ko'eni, pea toki fai'a e fakatonutonu ki mui 'Eiki Sea, 'oku 'osi ha'u'a e me'a ia 'i he TV, 'oku 'osi ha'u ia 'i he nusipepa 'oku 'osi ha'u ia 'i he letioo.

Sea, 'a e Feitu'u na Hou'eiki 'o e Fonua 'oku lau 'oku nau ngali kovi ai 'Eiki Sea, pea 'oku ou kole 'Eiki Sea, ko 'etau fakalelei 'eni kuo vaeua ki ai 'Eiki Sea, tau fakakaukau'i 'eni 'a e ngaahi liliu ki he konisitutone mo e ngaahi lao, koe'uhi koe haa 'Eiki Sea ko e lelei fakalukufua ma'ae Feitu'u na mo e Kakai 'o e Fonua 'Eiki Sea, tau mavahe aa mei he me'a kuo hili, 'ikai ke toe loi ia 'Eiki Sea, na'e tonu ke toe lahi ange 'a e tokoni ia ki he Fonua ni, ka na'e 'ikai ke 'iai ha ni'ihi

‘oku hangee ko ‘enau taumu’a pe ki hono fakakovi’i ‘a e fonua ko’eni pe fakaongoongo kovi’i ‘Eiki Sea.

Ko e Too Folofola ko’eni ‘a ‘Ene ‘Afio ‘Eiki Sea ‘i he Huufi Fakaava ‘a e Fale Alea ‘o e ta’u ni, ‘aho pe ‘e taha kuo ‘asi mai mei he radio NZ, ‘asi mai mei he PAC News, ‘a e me’a ‘e taha ‘a e kau fakafofonga ‘o pehee, ‘oku mau ‘ohovale ‘aupito ‘i he Too Folofola ko’eni ki he ma’u ivi mei he ivi’i ‘atomi ki he ‘uhila.

Sea pea ‘oku hangee leva ‘oku fakalumoluma’i ‘e muli ia ‘a e me’a ko’eni, ‘oku ou pehee ‘Eiki Sea kapau na’a tau ‘ofa fonua, ‘ofa mo’oni ‘i he fonua ni, ‘ofa mo’oni ho tau Tu’i, na’a tau fakahaa ange, ko e taha ‘eni ‘i he Langi Mama’o ‘a ‘Ene ‘Afio, pea tau vakai ki he me’a koia ‘oku hoko ‘i mamani, ko e me’a ‘eni ‘oku ‘alu ki ai ‘a mamani, ‘asi mai ‘i he Fiji Times ‘Eiki Sea, makatu’unga ia mei ha ngaahi lau na’e ‘oatu mei heni ‘i he ni’ihi, ‘a hono lumoluma’i mai ‘o Tonga ni ‘o pehee ‘e ‘iai ‘a e ‘atomi fakapaaki ‘i Tonga ni pea ‘oku ilifia ‘a e ngaahi ‘otumotu ‘i he me’a ko’eni. ‘Eiki Sea, ‘oku ou sio ‘i he me’a ko’eni ‘Eiki Sea pea ‘oku tangi hoku loto ‘i he fa’ahinga fakakaukau ‘a e ni’ihi, ‘oku nau taki ‘a e me’a hala.

Ko e me’a ko’eni na’e fakahoko ‘i he uike kuo ‘osi ‘Eiki Sea ‘oku fai ‘eni ia ‘e mamani lahi, pea ‘i he founa fakapotopoto pea ko e Too Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ‘oku muimui’i ‘e he Pule’anga ‘a e ngaue ‘oku fai ko’eni. Ko e fonua ‘e 26 ‘i mamani ‘oku nau ‘osi ma’u ‘uhila mei he nuclear reactive, pea kapau ko e founa ‘eni ‘e lelei ai ki he fonua ni, he’ikai ke tu’u hake pe Pule’anga ‘Eiki Sea ‘o ‘omai ha me’a ‘oku ‘ikai ke sai ki he fonua.

Ko e fakalelei ko’eni ‘o e Palasi ‘Eiki Sea, fatongia ‘o kitaua, fatongia ‘o e Fonua mo e Kakai. Ko e kongia ia ‘o e fakalelei’i ‘o loto kolo ni ‘Eiki Sea. ‘Amanaki ke fai mo e langa ‘i he uafu, vakai ki ai ‘a e Kapineti ‘apongipongi, pea ko e fakaangaanga ‘eni ke ha’u ‘a e ngaahi meili taa tu’olahai mai ki heni hangee ko ia na’e hoko ‘i he nimangofulu tupu, onongofulu tupu, fitungofulu tupu Sea tene hanga ‘o ‘omai ‘a e kakai lahi ‘Eiki Sea, pea ‘oku ‘iai ‘a e pa’anga lahi kene ue’i ‘a e tu’unga faka ‘ikonomika ‘o e fonua ni.

‘Oku ou kole atu ke tau poupu’i ‘a e me’a ko ia, ‘ikai ke toe ‘iai ha toe taimi ia ‘e lava ke toe ‘omai ‘a e me’a ko ia ke tau noo ha pa’anga lahi mo ha pa’anga ma’ama’a ‘i he interest rate ‘i he peseti ‘e 2, ‘i he ngaahi ngaue ‘a e Pule’anga ‘o hangee ko e ngaahi noo ko’eni mei Siaina ‘i he taimi ni. ‘E hoko ‘eni ke toe foki ‘eni ko e mâtanga ‘Eiki Sea, lau miliona ‘a e pa’anga ‘e ma’u mei ai tene hanga ‘o fai ‘a e me’a ko’eni ‘oku loto ki ai ‘a e kau fakafofonga, hiki’i ‘a e tu’unga faka ‘ikonomika ‘o e fonua mo fakapa’anga ki ‘olunga, lave monuu ai’a e kau faka’uli taxi, kau faka’uli pasi, ngaahi kolo, kau ngaue fakamea’a, kau ngoue, toutai, nautolu ‘i he Takimamata ‘Eiki Sea.

Ko e me’a kuo hoko ‘Eiki Sea, me’apango, ‘iai ‘a e ngaahi fetu’utaki mai ki he motu’a ni, koe haa ‘a e me’a kuo to’o ai ‘a e 12 miliona, fetu’utaki mai mei muli ‘Eiki Sea ke fakalelei’i ‘aki ‘a palasi, pea neu fakahoko lelei pe kia kinautolu, fakama’ala’ala lelei ‘Eiki Sea ‘a e ‘uhinga mo e mahu’inga kia kitaua Tonga ho ta fatongia koia. Fakama’ala’ala ko ia ‘Eiki Sea ‘oku mahino lelei pea tali lelei.

‘Oku ou ‘ohovale ‘Eiki Sea ‘i he ‘ohake ‘a e me’a ko’eni ‘i he privy purse, pea mo e pa’anga ke tokoni ki he tauhi ‘aki ‘a e Hau ‘o e Fonua ‘Eiki Sea mo e ngaahi fatongia. Talu mei he 2004 ‘Eiki Sea, mo hono fakatau ‘e he Tama Tu’i, Pilinisi Kalauni ‘o e ‘aho ko ia ‘a e Tama Tu’i ‘o e ‘aho ni ‘a e Consellor House, ngaahi talitali fakapule’anga, talitali fakafonua na’e fai ki ai ne fua pe ia ‘e he Tama Pilinisi Kalauni na’e ‘ikai ke tokoni ki ai’a e Pule’anga ia, ko e ki’i me’a si’i pe, tauhi ‘a e ngaue ko ia, pea na’e fai pe. Sea, ko loto kolo ni ‘a Nuku’alofa, ka tau ta’utu hifo ke tau vakai’i ‘a e kelekele ‘o e Ha’a Tu’i na’e foaki ki he Pule’anga mo e kakai ‘o loto kolo ni ‘Eiki Sea, ‘ikai ke lava ia ‘o fakamahu’inga’i. Tau vakai ki Pilitania Lahi ki Lonitoni, tauhi pe ‘e he Ha’a Tu’i ia mo e Hou’eiki ho nau ngaahi kelekele ‘o lisi atu ‘i he ngaahi ‘aho ni.

Ko ia ai ‘Eiki Sea ‘oku ou pehee ‘oku tonu ke tau fai ‘etau ngaahi fokotu’utu’u ‘o e ‘esitimetri pea tau toe ki’i vakai holo ke falahi ‘a e anga ‘etau me’a, pea tau vakai’i fakalelei ‘oua t eta sio pe ‘i he tafa’aki ko’eni ‘oku ngali sai kia te kita kete hanga ‘o fakakovi’i ‘a e ‘imisi ‘o e fonua ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou pehee ‘e au ‘oku tau monu’ia kitautolu ko e kongia lahi ‘o e kelekele ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea ma’a kitaua, foaki mai ia ma’a kimautolu, kimoutolu Hou’eiki kae’uma’aa ‘a e Ha’a Tu’i ‘Eiki Sea. Hei’ilo pe ‘oku toe ‘iai ha fonua ia ‘i mamani ‘oku foaki mai pe ‘a e ‘api kolo mo e ‘api ‘uta ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku totonu keta hanga ‘o fakamatala ki he kakai mei muli, kae ‘oua ‘e pehee ‘oku ma’u pe ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘ana ia mo e Hou’eiki ‘a e kelekele ‘oku si’i hala kimautolu ‘a e me’a vale ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko kimautolu ‘i he tepile ko’eni, toe pe ‘a e mahina ‘e ono ‘Eiki Sea, ‘iai ha ni’ihi ‘e ôkau ‘i he fili, ko e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘e ‘ikai, ‘oku lahi ‘a e ngaue ke fai ‘Eiki Sea ke tau hanga ‘o fokotu’utu’u fakalelei ‘a e teuteu ‘a e Pule’anga ko’eni ki he ngaahi fakalelei ‘e hoko, ‘iai ‘a e fatongia ‘Eiki Sea kuo tuku mai kia kimautolu ‘e he ‘Ene ‘Afio, pea mo e fatongia ‘Eiki Sea ‘o e Feitu’u na ‘uma’aa ‘a e ongo tepile. ‘Oku ou kole atu ‘Eiki Sea kole atu ki he Hou’eiki kae’uma’aa ‘a e kau fakafofonga ‘o e kakai, tuku aa ‘a e me’a ko e to’o mai pe ‘a e kovi ke fakangalikovi’i ‘aki ha taha, tau ngaue fakataha, ka ko e me’a ia na’a ku fiefia ai ‘Eiki Sea ‘i he malanga ko’eni ‘a e fakafofonga ‘Eua, ko kitaua pe ‘Eiki Sea, mo kitautolu pe ko’eni te tau langa ho tau ki’i fonua ni, he’ikai ke toe ha’u ‘a e kau Ha’amoia ia moe kau Fiji ‘o langa, ko kitaua, ko kitaua pe ‘Eiki Sea, te ta hapai ho tau Hau mo e Fale ‘o e Tu’i. Pea ‘oku totonu keta polepole ai ‘Eiki Sea, totonu keta fiefia ai pea tau laukau ai ‘i he ‘aho ni kuo foaki mai ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a e ngaahi mafai ki hono fakalele ‘o e Pule’anga ‘a e Executive Powers, ko’eni ‘oku kei ‘iai ‘a e ngaahi mafai ia ‘oku kei ‘iai, pea ‘oku taau pe ke tuku pe ‘a e ngaahi mafai ia ko ia ai, pea ‘oku totonu keta hanga ‘o fakamâlô’ia’i ‘a e koloa ko ia ‘Eiki Sea.

‘Oku ou kole atu ‘i he mahina ‘e 6 ko’eni ‘oku toe pe mahina ‘e 3 p 4 ‘oku tau ‘i Fale Alea ni ke tau ngaue fakataha mu’a, tau fekoekoe’i, tau fetokoni’aki, tuku aa ‘a e kee, tuku aa ‘a e tukuaki’i, pea tuku mu’a ‘a kinautolu ko ia ‘i tu’a ken au nofo pe kinautolu ‘i tu’a, ‘oua te tau toe kapa atu kitaua ‘o fusi mai kinautolu ke nau kau ‘o pehee ‘oku lahi ‘enau vahe, tau pehee ke tukuange ‘a kinautolu ‘ai ‘e tautolu ia tautolu pea tau kamata mei fale ni ‘o fakalelei’i ‘a fale ni. ‘Oku lahi ‘a e ngaue ‘oku hanga mai ‘Eiki Sea.

Koia ko ‘eku tu’u pe ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ‘i he mâfana ‘i he fanongo ki he fakafofonga ‘Eua ‘i he me’a na’a ne tuku mai, pea mo ‘eku kole ‘Eiki Sea, tau fakafou’ou aa, pea tau a’u ki Novema kuo tau mateuteu kuo tau fo’ou hono kotoa ‘a ‘etau Tui, tau fai fatongia pea mo ‘etau ‘amanaki ki ha kaha’u lelei ‘a e fonua ‘o Tupou mo Hou’eiki. Mâlô ‘Eiki Sea.

Taimi: 4:00 – 4:30 Efiafi.

‘E/Sea Komiti Kakato: Hou’eiki Memipa ‘o e Komiti Kakato. ‘oku mo u me’a ange pe ki he fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Palemia ko ‘ene mafana he malanga na’e fakahoko ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o ‘Eua. Ko e kole ki he kakai ko hotau uma, ko koe pea mo au ko e taha pe. Ko kitaua pe te ta langa hake ‘a hotau ki’i fonua ni pea langa’ia ai ‘a e mafana ‘a e ‘Eiki Palemia pea mo ‘ene kole mai kiate kitautolu. Hou’eiki, ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘a e Liliu ia. ‘Oku ou ‘ohovahe he ‘u ongoongo ‘oku tapa mai mei muli, felave’i pea mo e *Nuclear Power* pea mo e fanga ki’i me’a kehekehe pe. Ko e langa ‘o e Palasi pea ‘oku kole mai pe ke tau ngaue fakataha Hou’eiki. ‘Oku kole mai ke mou ‘ofa mai ‘o tukuatu aa ‘a e me’a ‘o e kuohili ka tau ‘unu’unu mai ki ha ‘Epoki fo’ou he ko e ‘amanaki ke fakahoko ‘a ‘etau Fakalelei faka-Politikale ki he fonua ni, hei’ilo na’a toe lakai ‘e he fonua ni ha sitepu ‘e taha kimu’a he faka-Politikale pea ko e anga ia ‘o e kole. Ko e anga ia ‘o e laumalie fengaue’aki, pea ‘oku pehe pe ‘a e anga ‘o e ngaue ‘a e Fale ni. Ko e kole mai pe ha taha pea ‘oku tau ki’i toka’i atu leva ‘a e anga ‘ene kole pea mo e anga ‘ene tautapa he ko e mafana pe. Kaikehe ‘e tuku ai leva ‘a e faingamalie ko eni ki he Fakafofonga Fika 1 ‘o e Kakai ‘o Vava’u ke ne hokoatu ‘a e fo’i mafana ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palemia:

‘Etuata Lavulavu: Tapu ki he ‘Eiki Sea kae’uma’a ‘a e Hou’eiki ‘o e Komiti . ‘Eiki Sea ‘oku ou tui, kimu’a pea hokoatu ‘a ‘eku fakahoha’a, ‘oku ou tui pe ki he me’a ko ia ‘oku fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Palemia pea ‘oku ou tui ki ai pea ‘oku totonu ke pehe ‘a e anga ‘etau ngaue. Ko hotau fatongia kotoa pe ke tau langa ‘a hotau fonua pea ke tau ngaue’i he ko e Tauhi Sipi Lelei ‘oku mu’omu’a ia kae muimui mai ‘a e fanga sipi. ‘Oku ou tui ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ‘a ‘etau langa faka’ekonomika ‘a e fonua pea ka ala mai ‘a e kakai ‘o e fonua ‘oku tau Taki kitautolu ka nau muimui mai ke nau monu’ia ai.

‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku ou fie fakahoha’a ki ai ko e peesi 77 pe, pea mahalo ko ‘eku ki’i fakahoha’a faka’osi atu pe eni he Patiseti he fakamatala ko eni. Ko e me’a ‘uluaki pea ‘oku ou kei nofo pe ‘eku faka’amu pea mo ‘eku fakakaukau ki ha founa ‘e malava ke langa faka’ekonomika pea mo tokoni’i ai ‘a e fonua he lolotonga ni. ‘Oku tautefito ki he Vahefonua Vava’u he ko ia ‘oku ou fakakaungatamaki ai. Ko e me’a ‘uluaki ‘oku ou ongo’i pea ‘oku aafe ‘eku malanga he’eku mafana he me’a na’e lave mai ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua pea pehe ki he me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Palemia.

‘i he uike kuo ‘osi na’e ui ai ha fakataha ‘e he ‘Eiki Palemia ‘o fakataha atu ki ai ‘a e Komiti Fakalakalaka ko ia ‘a Vava’u. Ko e taimi ko ia na’a mau fakataha fakamuimui ai ko e taimi ia ‘o Tu’a Taumoepeau. ‘I he uike kuo ‘osi na’e ui ai kimautolu ‘e he ‘Eiki Palemia pea na’a mau kau atu ki ai pea ko e fakataha mafana ia. Ko e ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘oku ou ongo’i ai ‘a ‘eku fiefia ko eni, he na’e tu’u ‘a e ngaahi me’a lahi he fokotu’utu’u ngaue ‘o e Vahefonua Vava’u,

‘e Tu’a he faka’ilonga fehu’i. Na’e ‘ikai ke mahino pe ‘e kamata ‘afe pea ‘e fai ‘afe? Te u fakatata ‘aki eni ‘a e Hala Fakakavakava ko ia ‘i Vaipua. ‘I he fakataha ko ia he uike kuo ‘osi pea mo e tokoni na’e fai ‘e he Sea ‘o e Fale Alea, pea pehe ki he Minisita Lao pea mo e Minisita Ako, Minisita Leipa pea mo e Minisita Pa’anga pea pehe ki he Tokoni Palemia pea mo e Minisita Ngaue pea ki he Hou’eiki Minisita ‘oku nau tokoni pea pehe ki he Hou’eiki Nopele ‘a e ‘uhinga. ‘Oku mahino eni ia ko e mahina nai ‘e 2 pe 3 mei heni, ku o kamata langa ‘a e Hala Fakakavakava ‘i Vaipua ‘a ia kuo ‘osi ma’u ‘a hono pa’anga ke kamata. ‘Oku ou tui ko ha ongoongo fakafiefia lahi taha ia.

‘Oku ou manatu ‘Eiki Sea he fakataha fakamuimui pea mo Tu’a Taumoepeau pea ne fononga atu ki he feitu’u fo’ou ‘ene ngaue he Pule’anga ki muli, pea ko ‘ene lea eni na’e fai mai kiate kimautolu pea mo e kainga ko ia ‘o Vava’u, he fakataha fakamuimui na’a ne pehe mai, kae tautefito ki he Ongu Fakafofonga ‘o e Kakai pea na’e to ki ai ‘ene fakamamafa pea ne lea mai. Ongu Fakafofonga ko kimoua ‘e makatu’unga mei ai ‘a e me’a lahi he fonua ko eni ‘e hoko ha’amo muimui’i ‘a e ngaahi me’a ko eni. Na’a ne hanga ‘o fakaha mai ‘a e ki’i la’ipepa ko eni ‘oku ou ‘oatu ko eni, fe’unga ‘a e ngaahi pa’anga ko ia ‘oku teuteu ke fakahu ki Vava’u ki he ngaahi Langa Fakalalakaka ko e 250 miliona mei he 2008 ki he ta’u ‘e 5 hokomai. ‘Oku kau ai ‘a e ngaahi poloseki kehekehe kuo ‘osi fakapa’anga ki ai. ‘A ia ko e tu’u koia he taimi ni kuo ‘osi fakapa’anga ‘a Vava’u ia hokohoko ‘a e ngaahi Langa Fakalalakaka ‘oku kole mai ‘a e tokotaha ko eni ke muimui’i. ‘Oku ou tui au ia ‘Eiki Sea ‘oku kau ai pea mo e ngaahi ngaue ‘oku lava ke tokoni ki he Langa Fakalalakaka ko ia ki he Vahefonua Vava’u.

‘Oku ‘iai ‘a e fakamalo lahi heni ki he ‘Eiki Palemia pea pehe ki hono Tokoni pea pehe ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga ‘a e malava ke faifai ange pea mahino ‘e fai ‘a e ngaue ko ia pea ‘e *save* ‘a e pa’aga ‘a e kakai he hala fakakavakava ko eni pea ko e fu’u Tokoni lahi ia. ‘Eiki Sea mo Hou’eiki ‘oku ou tui ‘oku ‘iai ‘a e taimi lahi ‘eku fa’a fakahoha’a heni pea ‘oku ngali ongo nai pe ia ko e me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u loko mahu’inga ki he ni’ihi, ka ‘oku ou tui ‘oku kau ‘a e ngaahi me’a peheni ki he mo’ui ko ia ‘a e kakai ‘o e Vahefonua Vava’u, he ngaahi me’a mahu’inga. Te u fakamalo pe heni ki he ‘Eiki Palemia pea mo e ‘Eiki Minisita Ngaue, kuo fakamahino mai heni ‘e lava nai he mahina pe ia ‘e 2 pe 3 mei heni he ngaahi hala lalahi ‘a e hala ko ia mei Mataika ki Holonga ‘a ia ko e kilomita ‘e 3.5 pea ‘e lava tanu ia pea mo valita. ‘E toe lava pea mo e Hala Kulukulu ko ia he tu’akolo ‘o Leimatu’a mei he ‘api ‘o e Siasi Mamonga ‘o tataha ai ki Teifisi ‘o kolosi ai ki Taa. Ko e kilomita ia ‘e 2.9. ‘Oku ne toe fakaha mai ko Holonga ki Ta’anea ko e kilomita ia ‘e 2.7 ‘e lava pea mo ia. Ko e hala ko ia mei Leimatu’a ki Ta’anea ‘e lava pea mo ia ko e 6.2. Ko e hala ko ia mei Mataika ki Mangia ‘e lava pea mo ia pea ‘oku kilomita ia ‘e 1.1. ‘Eiki Sea ko e meimei ko e kilomita ia ofi ki he 20. ‘Oku ‘osi mahino ia ko e mahina ‘e 2 pe 3 mei heni te nau kamata fakataha. ‘Oku ne to’o ‘a e ngaahi hala lalahi pea toe pe ‘a e ngaahi hala ngoue pea maau ‘a ‘emau ngaahi me’a ngaue tanu hala ngoue pea ‘e lava leva ke fai ‘a e sio ‘oku ‘iai ‘a e nonga pea mo e fiemalie ki he kakai pea nau lava leva ke ngaue’i ‘a e fua ‘o e fonua pea lava leva ke fai ‘a e ngaahi langa faka’ekonomika ‘a e ngaahi kolo ko eni ‘oku nau kei faka’anaua. Kiate au ‘oku faka-hisitolia

eni ia ki he'eku fakakaukau ia 'a'aku. 'Oku fakahisitolia 'a e ngaahi fu'u ngaahi ngaue lalahi pehee, ki he Vahefonua Vava'u he ta'u lahi. Na'a ku humai ki heni he 2001 pea mo hono kole pe 'a e hala tatau koe. Ko e ta'u eni 'e meimei 9 ko 'ene toki lava eni he taki 'a e Hou'eiki Kapineti 'o e lolotonga. 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'iai 'a e pou pou lahi he ko e pa'anga lahi taha eni kuo humai mei muli 'oku humai he ta'u ko eni. 'Oku te'eki ke hoko he me'a pehe pea 'oku ou tui pe 'e mahu'inga'ia ha ni'ihia ia he'eku malanga ko eni. 'Oku sai pe ia he 'oku kehekehe pe 'a e ngaahi *value* 'o e kolo pea mo e ngaahi Vahefonua takitaha. Ko Niua ia 'oku 'iai pe 'a 'enau *style* faka-Niua ia 'anautolu, pea 'iai pea mo e *Style* 'a 'Eua pea 'oku nau 'alu faka-'Eua pe kinautolu. 'Oku 'iai 'a e *style* ia 'a Vava'u pea 'oku mau *style* faka-Vava'u pe kimautolu.

'E/Sea Komiti kakato: Fakafofonga ki'i me'a mai pe he me'a ko ia 'a Vava'u kae tukuange pe 'a 'Eua ia ki 'Eua pe.

'Etuete Lavulavu: 'Eiki Sea ko e anga pe 'eku fakatata. 'I he ngaahi 'uhinga ko eni 'oku lolotonga faka'osi'osi 'a e langa ko ia 'o e Falemahaki Ngu 'a hono hoko pea ko e ngaue ia 'a e 'Eiki Minisita Mo'ui. 'Oku ou tui ko e fakalaka lahi ia ki Vava'u. Ku o 'osi kotoa 'a e ngaahi falemahaki ko ia 'o Vava'u pea na'a ku fa'a fakatangitangi ai he 2002 pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisita, Fakafofonga tuku 'a ho'o hoha'a he 'oku fai 'a e ngaue ia ki ai, ko e 2002 eni. Na'a ne ta'ota'ofi mai ai ka ki he 'Eiki Tokoni Palemia ku o lava kotoa 'a e ngaahi fu'u ngaue ko eni. 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'iai 'a e lea fakapapalangi ko e *legacy* pea 'oku 'iai 'a e *legacy* 'a e tokotaha ko eni 'oku tuku ma'a Vava'u. 'Oku tuku mai 'aki 'a Nuku'alofa heni he Falemahaki ko eni. Na'a ku pau'u ange 'e taha ki he 'Eiki Minisita ko eni. 'Eiki Minisita neongo pe ko 'eta o mai mei Vava'u pea neongo 'eku fa'a talauhu'i atu, ka 'oku ou 'ilo'i 'e 'iai 'a e 'aho 'e 'osi ai 'a e fatongia ko ena, ka 'e 'iai 'a e manatu ko e tokotaha mei Hunga mei Vava'u 'oku 'iai 'a hono fakamanatu ma'a Tonga ni kotoa. Ko e tangata mei Vava'u pea ko hono Fakafofonga au pea mo Samiu. 'Oku mou me'a ange ko e Fakafofonga au pe 'oku sai'ia ia 'ia au ka ko hono Fakafofonga au.

'Eiki Sea ko 'etau ngaue ka ko hono mahu'inga ke 'iai ha 'aho 'oku 'iai 'a e manatu melie ki he 'etau ngaue 'oku fai. 'Oku hange ko e ngaue 'oku fakahoko 'e he 'Eiki Palemia 'Eiki Sea ko e ngaue lahi 'oku fai. Na'e tokoni lahi ki he 'emau ngaahi poloseki 'oku fai 'i Vava'u pea 'oku fiefia ai 'a e Kau Pule Fakavahe pea mo e Kau 'Ofisa Kolo pea ko e Tangata'i Fonua koe'uhi he 'oku ngaue. Ko e ngaue eni he peesi 77 'oku ou tokanga atu ki ai. Ko e ngaahi Fakalalaka 'a e ngaahi ngaue Tokoni 'oku fai ki Vava'u pea te u ki'i lave ki ai. 'Eiki Sea koe'uhi ko e ngaahi fakalalaka ko eni, 'oku 'iai 'a e fiefia lahi ki he 'Eiki Minisita Ngaue, he faifai ange pea tanu 'a e ngaahi fu'u hala ko eni. 'Oku 'iai 'a e ngaahi hala ia 'oku totonu ke fakalelei'I pea mo monomono, ka 'e toki 'ai ia. 'Oku 'iai pea mo e ngaahi hala he hala ngoue 'oku te'eki ai ke lava ke 'ai ka 'oku tau kei ngaue ki ai ke lava pea mo ia. Ko e ngaahi ngaue ko ia 'e manatu'I ai kitautolu. 'Oku ou manatu ki he motu'a ko Sese na'e pule he MOW he taimi koe. 'Oku kei manatu pe 'a Vava'u ki he ngaahi hala na'a ne tanu na'e *spray* pe 'a e valita. 'Oku kei manatu 'a e matu'a ki ai pea na'e tanu 'aki pe 'a e 'one'one pea mo e patapata. Na'e toki o pe

ia 'o vau mai 'a e maka ka na'e lava pe 'a e ngoue 'a Vava'u. 'Oku nau kei manatu pe ko e siana mahalo mei Kolomotu'a. Na'e talanoa mai pe 'a e matu'a kia au 'oku nau manatu ki he taimi 'o Sese. Na'e ngaue 'aki pe 'a e me'a na'e ma'u ke lava 'a e ngaue ki he kakai. Ko e ha pe 'a e me'a ko ia 'oku ma'u, pea 'oku fai'aki ia 'a e lelei taha. 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'oku ou lave ki ai, ka 'oku ou fakamalo pe au ia he ngaue ko eni. Koe'uhi 'oku fiefia 'a e kakai he konga koee pea ko e ngaahi konga ko ia 'oku toe 'oku fai atu ki ai 'a e ngaue. Koe'uhi pea mo e ngaahi Tokoni 'oku fai 'e he Sea 'o e Fale Alea he tapa kehekehe pea lava ke fakafaingamalie'I 'a e ngaahi me'a lahi. Kaikehe 'oku tau ongo'I 'oku 'iai 'etau fiefia. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u lava 'e au ke u fakamatala'I 'a e lelei 'o e ngaue 'oku fakahoko 'e he Fale ko eni pea pehe ki he Hou'eiki Pule'anga he tokoni lahi 'oku nau fai. 'Oku pehe ki he 'Eiki Minisita Pa'anga ko eni pea ko e Minisita ia 'oku 'ikai pe ke 'ita ia ha taimi. Neongo 'a 'e te talauhu'I ka 'oku kei lava pe. Kaneongo ia Sea, 'oku 'iai 'a e ki'I me'a faka'osi 'oku ou tokanga ki ai pea ko e 'osi pe ia peau fokoutua ki lalo.

'Eiki Sea 'oku ou vakai ki he Patiseti ko eni 'a e me'a na'a ku nofo 'o fakakaukau kiai 'anepo 'a e me'a 'oku tokoni ki he 'etau 'ekonomika 'a e me'a ko eni ko e Sipoti. 'Oku te'eki ke lave ki ai ha taha he Fale ni he to'u Patiseti ko eni. Na'a ku nofo 'o 'uno'unaloto 'anepo 'o toe fakakaukau ko e ha ha toe me'a kehe.

'Eiki Sea na'e 'iai 'a e ki'I motu'a Tonga pe na'e toki fakamo'oni he *Contract* 'I 'Aositelelia fe'unga pea mo e 6 miliona pa'anga 'Aositelelia. 'Oku mou mea'I pe pea 'oku mea'I ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Ko e anga 'ene folau na'e feifeinga pe 'a hono famili pea na'e 'ikai ke fu'u tokoni'I fefe ia. 'Oku 'alu pe eni pea kuo 'iai 'a 'ene fu'u *contract* pea kuo kee ai 'a 'Aositelelia pe 'e 'alu ki fe he 'enau fai 'a hono tipeiti'I ka 'oku ou kata loto pe ko e ki'I motu'a Tonga. Na'e 'iai pea mo e ki'I motu'a ia 'e taha ko hono hingoa ko Fuifui Moimoi mei Mataika pea ko 'ene ongo matu'a ko Fa pea mo Finau. Ko e 'Ofisa Kolo Malolo eni 'a e ki'I motu'a ko eni. Ko e motu'a Tonga pe 'oku 'akapulu pea oku lau miliona pea mo ia. Ko e pa'anga ko ia 'oku ne li mai mei 'Aositelelia ko e 3 afe 'Aositelelia pea 'oku 'omai he mahina. 'Oku li mai eni ki he'ene fa'ee kia Finau pea 'oku 'osi kumi 'a 'enau me'alele 'e 3 pea 'oku 'osi langa 'a honau fale, pea 'oku toe huatu eni pea mo 'enau palau. 'Oku 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea ka ko e lipa'anga mai ko ia 'a e tangata ni ki hono kaunga va'inga pe 'I Mataika, 'oku ne li mai he Melie mei Langi ke pick up taki tola 'e 100. Ko e to'utupu ko ia 'o Mataika 'oku nau o mai 'o talanoa fiefia. 'Oku nau fiefia koe'uhi ko e fo'I tokotaha na'e 'alu atu pe, ka tau sio ki he pa'anga 'a 'ene ha'u. 'Oku ha'u ki he kolo pea ha'u ki he tamai pea mo e fa'ee pea ha'u ki he fanga tokoua pea mo e fanga tuofafine. 'Oku ha'u ki he Siasi pea ko 'ene vahe 10 ko e faufaua atu. 'Oku ha'u ki he kaunga ngaue pea mo e kaunga va'inga.

'Eiki Sea ko e 'akapulu pea 'oku ou 'ilo 'oku kau pea mo e fuhu ai. Ko 'eku fehu'I, pe 'oku 'iai ha'atau 'apiako ako 'akapulu 'I Tongani? 'Ikai. Ko e ha 'a e 'uhinga? Ke tau hanga 'o fakapapau'I ko e fo'I maketi pau eni pea ku o tau 'osi 'ilo pea 'oku totonu ke tau hanga 'o

fakapapau'I 'e teuteu'I 'a e fanau ke nau 'alu. 'Oku ou sio au ia ki ai ki he fu'u 6 miliona ko eni 'oku ha'u ko eni, 'oku 'iai ha pa'anga ke tau hanga 'o tokoni'I 'a e To'utupu ke nau lava tokanga ki he 'Akapulu he ko e ma'u'anga pa'anga makehe ia? 'Ikai. Tuku pe ia, ka ko e toki fakahu mai pe 'e Tu'ivakano pea mo me'a ha fo'I kole 'a e 'Akapulu pea tau toki hikinima'I heni. 'Oku 'iai nai ha pa'anga pau ki he teuteu'I 'o e fanau ki he'enau tupu hake pea mo 'enau 'alu hake, pea 'alu atu ki ha maketi kuo mateuteu 'o hange ko e ni'ihi ko eni 'oku ou to'o hake pea mo e ni'ihi tokolahi. 'Oku 'ikai ke 'iai haku taimi ke u lea 'aki. 'Oku ou lea 'aki pe 'a e ki'I ni'ihi ko eni koe'uhi ko e taimi, ka ko e pa'anga ko ia 'oku ha'u ki ho fonua Sea, ko e pa'anga muli pea ko e pa'anga ia 'oku ui ko e pa'anga 'oku ne hanga 'o teke'I 'a e tu'unga faka'ekonomika ke punakaki 'o tataha ki he langilau. Ko e pole ia kia kitautolu ko ia he 'aho ni ke 'oua 'e fakali'eki'aki 'a e Sipoti. 'Ai 'a e fokotu'utu'u 'o e Patiseti pea 'ai ke fakakaukau'I 'a e me'a ko eni 'oku ou lea atu. Ko e Sipoti 'oua te ke hanga 'o ta'e toka'I ia, he ko e fonua Taleniti eni pea 'oku tau sai he 'akapulu. 'Oku mahuinga leva ke tau hanga 'o fokotu'utu'u 'a 'etau ngaue 'o 'ai ha fa'ahinga pa'anga pau ke tau hanga 'o teke pea mo faka'ai'ai 'a e fanau ki he sipoti ko eni. 'Oku totonu ke nau 'ilo 'oku tokangaekina kinautolu. Neongo 'oku 'iai 'a 'etau Minisita ki he Sipoti ka'oku si'isi'I 'etau Patiseti. 'Oku ou sio hifo au ia ki he Patiseti ko e 5 miliona ia ko eni 'oku lefulefu ia pea 'e 'ikai ke lava 'akahi ai ha fo'ipulu ia 'o tau. 'E 'akahi pe ia 'o hipa ia ki he faha'I 'e taha ka ko e fiema'u ke 'akahi pea hu ki he kolo. Ko e hu ko ia he *fit* pea mo e *train* lelei pea mo e 'atamai lelei pea mo e su lelei pea mo e teunga lelei.

Sunia Fili: 'Eiki Sea kau tokoni ange ki he Fakafofonga pe te ne tali.

'E/Sea Komiti Kakato: Ko e fehu'I eni 'a e Fakafofonga 'Eua 'oku felave'I pea mo e fuhu.

Sunia Fili: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una pea mo e Komiti. Ko e tokoni pe ki he malanga malie ko ia 'oku fai 'e he Fakafofonga. Ko e ngaahi fonua kaunga'api 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakaha 'a e kau lavame'a. Ko e kole pe ki he Fakafofonga pe 'e lava kole ki he Pule'anga pe 'e lava ke ui si'etau kau mataotao ko eni he Sipoti ke 'oange ha'anau metali ke faka'ilonga'I 'a e lava me'a pea mo e fu'u pa'anga lahi ko ia 'oku nau 'omai. Ko e tokotaha lavame'a kotoa pe he fonua 'oku fiema'u ke hanga 'e he Pule'anga 'o faka'ilonga'i. Pe ko e fa'u maau pe ko e *drama* ka koe ha pe ha fa'ahinga me'a 'oku ne lava 'I muli 'Eiki Sea 'oku totonu ia ke pehe'I, pea 'oku tau fakamalo kia kinautolu he'enau tokoni mai. Ko e tokoni atu pe Fakafofonga.

'E/Sea Komiti kakato: 'Oku 'iai 'a e Hall *Fame* 'a e Potungaue Sipoti pea 'oku faka'ilonga'I katoa ai 'a e kau tangata na'a nau 'I he mala'e fuhu pea mo e 'Atelita pea 'oku 'iai 'a honau faka'ilonga katoa ai. 'Oku 'osi fai pe 'a e ngaue ki ai 'a e Pule'anga 'a e Hall *fame* ko ia 'a Tonga ni.

Sunia Fili: 'Oku ou tokanga atu au ia ki he *Head of State* ke ne hanga 'o faka'ilonga'i. Malo.

'Etuata Lavulavu: 'Eiki Sea ko e poini ko ia 'oku ou 'ohake, ko ha ivi faka'ai'ai ma'a 'etau fanau. 'Oku mahalo ko e me'a ko ia 'oku tau honge ai he taimi ni ko e honge ivi faka'ai'ai.

‘Oku honge ‘aupito ‘a e me’a ko ia pea ko e fo’I tukuhifo ‘ata’ataa pe. ‘Oku si’isi’I ‘a e me’a ko ia na’e me’a ‘aki ‘e he Palemia ‘oku fiema’u ke tau ...

‘E/Nopele Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea ke u tokoni ange ki he Fakafofonga.

‘E/Sea Komiti kakato: Fakafofonga ko e tokoni ee mei he Fakafofonga Nopele mei Vava’u.

‘E/Nopele Tuilakepa: Fakafofonga ‘oku ou fie tokoni atu pe ki he Feitu’una pea ‘oku lahi e ‘u me’a ‘oku fokotu’u mai ‘e he Feitu’una ke lava tokoni. Na’e ‘iai foki ‘a ho’o me’a he ‘aho ‘o fakafekau’aki pea mo e me’a he Ako. ‘Eiki Sea na’a mou me’a ki he laka ko eni ‘a e fanau *Tech* na’e tokolahi ‘aupito ‘aupito. Pe ‘oku totonu ke tau tokoni’I pea mo e tafa’aki ko ia. ‘Oku ‘iai ‘a e fanau ia ‘oku nau o ‘o ngaue ‘I Dubai pea mo fe ‘I Malesia pea ‘oku nau ma’u ‘a e lau kilu pea ‘oku ou tui ‘oku nau tokoni ki he ngaahi famili ko eni. Ke ‘ai ange ha me’a ‘a e Fakafofonga he ‘oku ou lave’I pe ... ‘Oku ‘ikai ko ha fakakata eni Fakafofonga ko e ‘ai mo’oni atu pe ki he Feitu’una he ‘oku ou lave’I ko e ngaahi me’a lelei ia.

‘Etuata Lavulavu: ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamalo ki he ‘Eiki Nopele he’ene tokoni. ‘Oku ou lave’I hifo he Patiseti ‘oku to’o ‘a e Pule’anga ‘a e pa’anga ‘e 1,200 ki he fo’I ‘ulu, ke tokoni’I ‘aki ‘a e *TVET*. ‘A ia ‘oku memipa ‘a Tonga he *PATVET* pea mo e *TVET* ko eni he fakalotofonua . Ko e me’a eni ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamalo ki he Pule’anga he’enu hanga ‘o tokoni’I ‘a e ngaahi Ako faka-tekunikale. Na’e te’eki ai foki ke ‘iai ha me’a pehe he na’e toki kamata pe ‘a e me’a ko eni he ta’u kuo ‘osi. ‘A ia na’e hoko pe eni ia he taimi ‘o e Palemia ko eni pea mo hono Tokoni pea mo e Minisita Pa’anga pea mo e Hou’eiki Minisita ko eni ‘a e Tokoni ko eni. ‘Oku ou manatu ‘Eiki Sea ki he tokoni ko eni na’e ‘ave ia ki he ngaahi *High School* na’e pa’anga ‘e \$50 pea ‘oku ou tui ko e taimi ia na’e Talekita ai ‘a e ‘Eiki Palemia he Siasi Katolika ‘o lava ai ‘a e fo’I fokotu’u ko ia. Na’a mau kole mai ai ‘a e feinga ko ia he ako faka-Tekunikale ‘a ia ko e ta’u ia ‘e 9 ‘o toki lava pe he ha’u ‘a e Palemia ko eni ‘o toki lava ‘o ‘ai ‘a e Ako faka-Tekunikale he ta’u ni. ‘Oku ou tui ‘e ‘iai ‘a e manatu loto ki ai ‘a e ngaahi Ako faka-tekunikale. ‘Oku ‘ikai ke puli ia ki he ‘Eiki Palemia ko ia te ne hanga ‘o tokoni’I ‘a ‘etau Langa faka’ekonomika he ko e va’e pea mo e nima eni he fo’u ngaue ko e Ako faka-Tekunikale.

‘Eiki Sea ko e me’a ko eni na’e me’a mai ki ai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ngaahi ngaue ko eni... Kuo ‘osi ‘a e taimi ia?

‘E/Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ku o taimi ia ke u Liliu au ki he Fale Alea he ‘oku hala e uasi ia koe. Fakamolemole Fakafofonga toki faka’osi mai koe ia ‘apongipongi. Mo u kataki Hou’eiki ‘o tui kote. ‘Oku ou fakamalo atu Houeiki ka tau **Liliu ‘o Fale Alea.**

(Ne me’a mai leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea – ‘Eiki Nopele Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mou toe ki’I me’a hifo fakamolemole. ‘Oku ou kole pe mu’a ke u hufanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he motu’a ni he kamata ‘etau ngaue he ho’ata ni, kae tuku pe

mu'a ke u hokoatu he 'oku toe 'iai 'a e ki'I fatongia 'e taha. Kimu'a ia Hou'eiki 'oku ou fehu'I atu kia kimoutolu Kau Fakafofonga ku o 'osi 'a e me'a koia na'a mou tokanga ai ki he 'etau Patiseti?

Sunia Fili: Ko e tali eni, 'oku meimei 'osi.

'Eiki Sea: Meimei 'osi. Mo u fakamolemole pe he'eku fehu'I atu kia kimoutolu ka ko e anga pe ia 'o e fai fatongia 'a e motu'a ni he ko ho'omou motu'a fai fatongia ma'a moutolu. 'Oku pau pe ke u vakai'I pe ku o mou lava, pea ka pau 'oku meimei, pea 'oku ou kole atu mu'a ke tau kamata he haafe 'a e 2:00 'apongipongi he Tu'apulelulu fakamolemole. Koe'uhi 'oku fakaava 'a e Konifelenisi 'a e Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga, pea 'oku Ha'ele ki ai 'a e Tu'I pea 'e pau ke 'iai pea mo e motu'a ni, pea pehe ki he Hou'eiki tokolahi. 'Oku fai 'a hono fehu'ia he Fale ni koe'uhi ko hono toloi 'a e Fale ka 'oku ou kole fakamolemole atu Hou'eiki. 'Oua mu'a te tau toe fehu'ia 'a e ngaahi me'a fakalaumalie. Ko e ngaahi me'a fakatu'asino fehu'I mai ia 'e koe, ko e ngaahi me'a fakalaumalie pea a'u atu ki ho'omou ngaahi me'a faka-famili, 'e 'ikai ke u toe fehu'ia ia 'e au. 'E fefe ia? 'Oku mou laumalie lelei ki ai? (Ne poupou) Mahalo 'oku hu 'a e 'Eiki 'ia kimoutolu. Fakafofonga Fika 1 'oku ke tengetange 'oku ke punopunou ai?

S'Akilisi Pohiva: 'Oku 'ikai ke u loto au ia ki ai ka e fai 'aki pe 'a e me'a 'oku loto ki ai 'a e Fale.

'Eiki Sea: Malo. Tolo'i 'a e Fale ki he haafe 'a e ua efi'afi Tu'apulelulu.

Kelesi – Tutuku

<004>